

Міністерство освіти й науки, молоді й спорту України
Донбаська державна машинобудівна академія (ДГМА)

А. А. Лузан,
А. В. Бородай

ФІЛОСОФІЯ

**Навчальний посібник
для підготовки до семінарських занять**

для студентів усіх спеціальностей усіх форм навчання

Затверджене
на засіданні вченої ради
Протокол № від

Краматорськ
ДГМА
2012

УДК 101.1
ББК 87.3
Л 83

Рецензенти:

Дубинін В. В., д-р філос. наук, доцент кафедри філософії ДГМА;
Скиртач В. М., канд. філос. наук, доцент Слов'янського державного педагогічного університету.

Посібник підготовлений згідно з робочою програмою курсу «Філософія» та покликаний допомогти студентам при засвоєнні питань семінарських занять і самостійній роботі. Містяться питання семінарів і література, необхідна для опанування тем курсу.

Лузан, А. А.

Л 83 Філософія : навчальний посібник для підготовки до семінарських занять для студентів усіх спеціальностей усіх форм навчання / А. А. Лузан, А. В. Бородай. – Краматорськ : ДГМА, 2012. – 88 с.
ISBN

Посібник підготовлений згідно з робочою програмою курсу «Філософія» і покликано допомогти студентам при засвоєнні питань семінарських занять і самостійній роботі. Розглядаються питання семінарів і література, необхідна для оволодіння темами курсу.

УДК 101.1
ББК 87.3

© А. А. Лузан,
А. В. Бородай, 2012
© ДДМА, 2012

ISBN

ЗМІСТ

ВВЕДЕННЯ	4
1 Філософія, коло її проблем і роль у суспільстві	5
2 Антична філософія.....	17
3 Філософія Середньовіччя й нового часу	25
4 Німецька класична філософія.....	35
5 Філософська думка України	44
6 Проблема людини в некласичній філософії.....	52
7 Теоретико-пізнавальні проблеми у філософії ХХ в.....	62
8 Самостійна робота. Філософія епохи Відродження.....	73
9 Російська релігійна філософія кінця ХІХ – початку ХХ століть	80
10 Релігійна філософія ХХ в.....	87
Екзаменаційні питання.....	94

ВВЕДЕННЯ

Даний методичний посібник рекомендується студентам при підготовці до семінарських занять і при засвоєнні тем курсу філософії, винесених на самостійне пророблення. Із цією метою до кожного питання семінарського заняття й до теми, винесеної на самостійне вивчення, зазначені основні категорії, що дозволяють більш повно розкрити питання, наведені навчальні посібники, першоджерела й журнальні статті, що дають студентові можливість засвоїти досліджуване питання. Уся література, зазначена в методичному посібнику, є в читальному залі бібліотеки академії. Студент може використовувати й іншу літературу, керуючись розробками питань до семінарських занять і самостійній роботі в методичному посібнику. Зокрема, студенти можуть і повинні використовувати при підготовці філософські словники, словник іноземних слів, а також Інтернет.

У посібнику не викладені вимоги до контролю поточної успішності студентів, оскільки ці вимоги «мінливі» і гнучкі, прямо залежать від аудиторних годин, виділених у триместрі на вивчення курсу філософії.

Посібник містить основні питання до екзамену з курсу «Філософія».

1 ФІЛОСОФІЯ, КОЛО ЇЇ ПРОБЛЕМ І РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

ПЛАН

1.1 Поняття світогляду, його структура. Людина та світ – головне питання світогляду.

1.2 Типи світогляду.

1.3 Природа й зміст філософських проблем.

1.4 Філософія й наука. Методологічна функція філософії.

1.5 Філософія в системі культури.

Основні філософські категорії: світогляд, головне питання філософії, міф, релігія, філософія, онтологія, гносеологія, визначальні життєві проблеми, політика, наука, етика, естетика, категорії, методологія, культура.

1.1 Поняття світогляду, його структура. Людина та світ – головне питання світогляду

При підготовці до відповіді студент повинен дати визначення поняттю «світогляд».

Світогляд – це сукупність знань, оцінок, принципів, що визначають узагальнену виставу про світ у цілому, розуміння миру й місця в ньому самої людини, життєві позиції, програму поведінки й діяльності людей. Світогляд являє собою складний інтегральний утвір, у якому злиті воедино його різні компоненти: **знання й цінності, ідеали й принципи, норми й переконання.**

Необхідно показати місце світогляду в структурі свідомості.

Розкриваючи перше питання, потрібно також з'ясувати структуру світогляду. Розкрити роль і значення знання в структурі світогляду, показати особливість світоглядного знання, чому К. Ясперс називає філософське знання «філософською вірою». Необхідну інформацію можна знайти в роботі К. Ясперса «Філософська віра» [11].

Ціннісна складова є другим найважливішим компонентом світогляду. Студент повинен показати особливість ціннісного відношення до світу, відмінність його від пізнавального відношення і його роль у структурі світогляду.

Необхідно визначити місце ідеалів, переконань, норм поведінки в структурі світогляду, дати їхнє визначення, розкрити їхній зміст. Найбільш повну відповідь можна знайти в джерелах [3; 9; 10].

На закінчення необхідно підкреслити, що основним питанням світогляду є питання не про світ і людину самих по собі, а питання про взаємозв'язок і взаємовідношення «людина – світ», про місце людини у світі.

За твердженням І. Канта, світогляд, і філософія як один з його видів, повинне дати відповіді на наступні питання:

1. Що я можу знати?
2. Що я повинен робити?
3. На що я можу сподіватися?
4. Що є людина?

Кожна людина, так чи інакше, ставить ці питання, намагається їх осмислити й розв'язати з урахуванням специфіки змісту й можливостей своєї історичної епохи.

Відповіді на ці питання носять світоглядний характер. Вони задають систему координат, значимість яких не нижче, а, може бути, вище цінностей системи просторово-тимчасових параметрів. Без світоглядних координат людина приречена жити в режимі «тут і тільки зараз». Він може бути заручником обставин, чужої волі, тому що не в змозі співвіднести знання про себе зі знанням про світ і знайти своє місце у світі.

Оскільки світогляд є системою поглядів, що забезпечує пізнання світу в цілому та пошук місця в ньому людини, також визначає його життєві позиції й ціннісні орієнтири. Таким чином, головне питання полягає відносно людини до миру. Студент може скористатися літературою [2; 6; 11].

1.2 Типи світогляду

Найпоширеніша типологізація: міф, релігія, філософія. Критерій – історична послідовність, спосіб бачення миру і його зміст.

Міфологія – форма суспільної свідомості, світогляд прадавнього суспільства, яке сполучає в собі як фантастичне, так і реалістичне сприйняття навколишньої дійсності.

Як правило, *міфи намагаються дати відповідь* на наступні основні питання:

- походження Всесвіту, Землі й людини;
- пояснення природних явищ;
- життя, доля, смерть людини; діяльність людини і його досягнення;
- питання честі, боргу, етики.

Рисами міфу є:

- оприлюднення природи;
- наявність фантастичних богів: їх спілкування, взаємодія з людиною;
- відсутність абстрактних міркувань;
- практична спрямованість міфу на розв'язок конкретних життєвих завдань (господарство, захист від стихії і т.д.);
- одноманітність і поверхня міфологічних сюжетів.

Необхідно відзначити, що міфологічний тип світогляду – єдина синкретична (нерозчленована) форма свідомості, у якій воедино були сплетені зачатки знань, релігійні вірування, форми мистецтва, філософські

вистави.

Способом існування даного типу є традиція. Він проявляється в міфах, легендах, казках, метафорах, його елементи існують і сьогодні. Найбільше повно даний тип світогляду розкритий у джерелах [2; 3; 6; 10].

Релігія (від *religio* – святість, благодать) – особлива форма свідомості, особливий тип світогляду, заснованої на вірі в Бога, на вірі у вищу справедливість; на вірі, що поряд з миром реальним існує світ ідеальний.

Релігія виступає правонаступницею міфології, але між ними є істотні відмінності. Релігія виникає в умовах виникнення писемності. У суспільстві з'являються передумови формування приватної власності, таким чином, формується підстава індивідуальності.

При релігійному й міфологічному світоглядах для людини характерна чуттєва, образно-емоційна (а не раціональна) форма сприйняття навколишньої дійсності:

Релігія досліджує ті ж питання, що й міф:

- походження Всесвіту, Землі, життя на Землі, людину;
- пояснення природних явищ;
- вчинки, долю людини;
- морально-етичні проблеми.

Релігійний тип світогляду ділить мир на дві половини (дуалізм) – світ земний і світ небесний, світ духовний і світ матеріальний. У ньому чітко проведена межа між Богом та людиною, Богом і природою, людиною й природою.

Способом існування даного типу світогляду є віра. Даний тип світогляду проявляється й сьогодні. Додатково по даному питанню можна використовувати літературу [2; 3; 7; 10].

Філософія являє собою більш *розвинену форму світогляду на основі* раціонального пояснення світу та людини. Якщо релігія проголошує свої світоглядні вистави як понад усе істини, то філософія звертається до розуму людини, здійснює раціональний аналіз сутнього, прагне обґрунтувати, довести свої твердження.

Філософія, як і релігія, виступає правонаступницею міфології. Але, на відміну від релігії й міфу, філософія орієнтована на пізнання природи суспільства й людину в їхньому розвитку й взаємозв'язку.

Філософія – особливий, науково-теоретичний тип світогляду. Філософський світогляд відрізняється від релігійного й міфологічного тим, що він:

- заснований на знанні (а не на вірі або вимислі);
- рефлексивний (має місце спрямованість думки на саму себе);
- логічний (існує внутрішня єдність і систему);
- опирається на чіткі поняття й категорії.

Таким чином, філософія являє собою вищий рівень і вид світогляду, що відрізняється раціональністю, системністю, логікою та теоретичною оформленістю.

Філософський тип світогляду виникає в 7–6 вв. до н.е. – так званий

«осьовий час» в історії цивілізації (К. Ясперс). Саме в цей час породжена «сучасна» культура, а людина стає «сучасною» істотою.

Для більш повної підготовки до відповіді на дане питання можна також використовувати джерела [2; 3; 9; 10].

1.3 Природа й зміст філософських проблем

Філософія – поняття, уведене в побут Піфагором (дослівно – любов до мудрості) – особливий спосіб збагнення та освоєння миру, що виходить за рамки конкретних наук.

Специфіка філософської мудрості полягає в її націленості на зміст максимально всеохоплюючої (загальної, граничної, цілісної) і разом з тим фундаментальної значимості. Зрозуміло, що такого роду чинники мають для людей велике значення, відмова від них рівноцінно божевілля: навіщо ж відмовлятися від того, що є нашим вищим інтелектуальним досягненням, а багато в чому й керівництвом у практичному житті. Цим пояснюється необхідність вивчення філософії, у тому числі й у вузах.

Філософія є пошук і знаходження людиною відповідей на головні питання свого буття, найбільш істотні, фундаментальні, всеохоплюючі проблеми, що поєднують життя людей у єдине ціле, у поле дії яких попадає кожна людина.

Найбільше оптимально даний аспект питання розкритий у джерелах [1; 3; 6].

Центральна проблема філософії – **проблема буття**, яка в давньогрецьких філософів, і не тільки в них, часто виступає як вчення про природу.

Уже в Прадавній Греції намітилися й два підходи до розв'язання проблеми буття, що одержали згодом назву матеріалізму й ідеалізму, а сама проблема буття в марксизмі була названа головним питанням філософії. Суть самої проблеми зводиться, в остаточному підсумку, до того, що розуміти під першоосною, до чого зводиться все різноманіття предметів і явищ світу. Філософи-Матеріалісти бачили таку першооснову в матерії, розуміючи під останньою, аж до марксизму, або одну із чотирьох

стихій (земля, вода, повітря, вогонь), або дрібну частку речовини. Світ, усі речі і явища в ньому розуміються як існуючі об'єктивно, незалежно від людської свідомості й, досить часто, як у давньогрецьких філософів, незалежно від богів. Якщо й визнавалося значення бога або богів, то тільки як акт утвору.

Ідеалісти, навпаки, вважали, що справжнім буттям мають бути ідея, дух. Найбільше чітко подібний погляд був висловлений давньогрецьким філософом Платоном, який аважав, що справжній світ – це світ ідей, предмети і явища навколишнього нас миру є тільки тіні ідей. Цю точку зору найбільше послідовно розбудовував німецький філософ Гегель, який вважав, що першоосновою всього є абсолютна ідея, яка, розгортаючись у процесі розвитку, відчужує себе в природі та суспільстві. Подібні погляди у філософії прийнято називати об'єктивно-ідеалістичними поглядами, тому що за основу всього тут береться об'єктивний дух, дух як такий.

З відмінності буття світу й буття людини випливає **гносеологічна проблема**: чи може людина пізнати світ і як здійснюється процес пізнання, у стані чи він у своїх поняттях дати адекватний опис навколишніх його предметів, явищ і процесів, чи існують границі людського пізнання й, якщо так, те чому вони обумовлені. До цих питань в історії філософії можна виділити два підходи. Поряд з філософами, що визнають можливість пізнання світу, були і є філософи, що розділяють скептичні й навіть агностичні погляди.

Додатково по даному питанню студент може скористатися літературою [4; 5; 7].

Але людину цікавить філософія не тільки в його співвідношенні з об'єктивним світом. Вже із часів Сократа філософи усе більше й більше замислюються над питаннями людського життя та смерті, призначення людини й змісту його існування, моральними цінностями. **Визначальні життєві проблеми** людського існування в ході історії займають усе більше місце у філософії. У наші дні ці проблеми знаходяться у центрі філософських міркувань, а деякі філософські течії, наприклад екзистенціалізм, вважає їх такими, що єдино заслуговують уваги філософії. І дійсно, обґрунтування моральних вищих цінностей, без яких людські дії, наука втрачають своє значення, завжди будуть привертати увагу філософії.

Починаючи із прадавніх часів, філософія звертається до **проблем суспільного життя, загальним принципам політичного правового обладнання та іншим суспільним питанням (етика, естетика)**. Багато давньогрецьких філософів брали активну участь у політичному житті своїх держав, були вихователями й наставниками царів. Платонівські роботи «Держава», «Закони» поклали початок глибокому науковому аналізу суспільних і політичних проблем, що стали невід'ємною частиною багатьох філософських систем. І це не дивно, тому що проблеми суспільного буття людину є невід'ємною частиною світоглядних проблем.

Додаткову літературу по даній темі студент може знайти в джерелах [3; 10; 11].

1.4 Філософія й наука. Методологічна функція філософії

Взаємовідношення філософії й науки має тривалу історію. В античності відмінність між ними ще не було виявлено належною мірою, любов до мудрості розумілася як любов до науки, тобто до систематичного, доказовому знанню, що й перевіряється. У середні століття в основному ситуація залишалася колишньої; новизна полягала в тому, що й філософія, і наука виявилися під пресом теології, їм було не до взаємних претензій. У Новий час, особливо завдяки роботам Декарта й Лейбніца, було введено уявлення про універсальну науку, яку і вважали філософією; інші науки стали частинами філософії. Нерідко філософію розглядали як науку про всі науки, «матір всіх наук». У Новий час авторитет наук швидко зростає, вони досить успішно відвойовують у філософії одну сферу людських інтересів за іншою. Справа доходить часом навіть до заперечення наукового характеру філософії. В усі історичні епохи філософія й наука йшли рука про руку, доповнюючи один одного.

Філософія, як і наука, підходить до вирішення своїх специфічних проблем, опираючись на доводи розуму, дає їм раціональне обґрунтування. Самі ці проблеми мають не тільки цінність для філософії, але й надзвичайно важливі для науки. І сьогодні людина прагне до інтеграції наукового знання, осмисленню його в цілому, і здійснити цю інтеграцію в стані лише філософія. Жодна конкретна наука не в змозі виконати цю функцію. І сьогодні (а може бути сьогодні більше, чим коли-або раніше) наука зустрічається із проблемами, дати пояснення яким вона просто не в змозі. І тут на допомогу їй приходить філософія. Ця допомога полягає не в тому, що вона бере на себе їх розв'язок, але на основі вироблених загальних принципів світорозуміння філософія намічає можливі способи підходу до розв'язку, формує загальні припущення про їхню природу. Вона намагається як би заглянути за той обрій, до якого підійшла й перед яким зупинилася наука, указати подальший шлях. На основі цього наука будує свої гіпотези.

Найбільш повний аспект даного питання студент знайде в літературі [2; 3; 4].

Узагальнюючи, синтезуючи наукове й практичне знання, філософія розробляє **категоріальний апарат (категорії – найбільш загальні поняття, що відбивають загальні зв'язки дійсності й пізнання)**, яким користуються всі науки, без якого вони просто не в змозі обійтися. Говорячи про значення давньогрецької філософії для європейської науки, К. Ясперс по праву вказує на те, що саме там зусиллями давньогрецьких філософів був розроблений **категоріальний апарат**, який лежить у підставі всієї науки.

Говорячи про функцію філософії в системі наукового знання, особливо слід підкреслити її роль у дослідженні самого пізнавального процесу. Філософія не тільки узагальнює результати наукового пізнання,

але й розробляє сам пізнавальний процес, його закономірності, зв'язки. На основі цього вона виробляє найбільш загальні **методи (методологію) наукового пізнання**, даючи тим самим у руки науки потужний інструмент для подальшого вивчення природи й суспільства. Недарма Ф. Бэкон, говорячи про роль методу в науковому пізнанні, підкреслював, що навіть сліпий, що йде по дорозі, обжене людину, що має зір, що йде без дороги. У зв'язку із цим слід сказати, що існують два методи, підходи до дослідження дійсності: діалектичний і метафізичний. **Діалектичний метод** вимагає розглядати явища миру в їхньому загальному взаємозв'язку, зміні й розвитку. **Метафізичний метод**, навпаки, розглядає явища поза їхнім зв'язком, розвитком.

Універсальний характер філософського знання знаходить своє вираження через наступні функції:

1. Світоглядна.
2. Гносеологічна.
3. Методологічна.
4. Прогностична.
5. Соціальна.

При підготовці до відповіді на дане питання можна також використовувати літературу [6; 8; 9; 11].

1.5 Філософія в системі культури

Філософія є найважливішою частиною культури.

Культура (лат. *cultura* – поліпшення, утвір, удосконалювання чого-небудь) – це все те, що створене людиною, що піднімає його над природою. У цьому зв'язку Цицерон вважав, що культура не вичерпується філософією. Справедливо, однак, що філософія є найважливішою складовою людської культури. Саме у філософії культура дана в її максимальній повноті й гранично можливому осмисленні. Самі насущні проблеми людства одержують у філософії завершальну інтерпретацію. Актуальна філософія – це пікові досягнення культури, найвищий рівень самоосмислення людства, досягнутий до теперішнього часу. Не існує такої сфери культури, яка б по своїх інтерпретаційних можливостях перевершувала б філософію. Найбільше повно даний аспект розкритий у джерелах [3; 11].

Філософія виступає **основою світогляду**, а останнє, у свою чергу, є **«душею» культури**. Узагальнюючи не тільки досвід розвитку науки, але й досвід усіх інших форм людської життєдіяльності, філософія сприяє усвідомленню, критичному осмисленню цього досвіду, тобто твердженню одних поглядів, норм, принципів і відкиданню інших. Вона допомагає осмислити саму культуру.

Особливого розгляду заслуговує питання про взаємовідношення філософії та практичної перетворюючої діяльності людини, діяльності по перетворенню природи і особливо суспільних відносин. Це питання заслуговує на особливу увагу у світлі відомого положення К. Маркса: «Філософи лише різним образом пояснювали мир, але справа полягає в тому, щоб змінити його». Тим самим Маркс у якості найважливішого завданням філософії вважав зміну, перетворення суспільного світу людини.

Говорячи про взаємозв'язок філософії й культури, можна привести слова російського філософа П. Лаврова: «...Філософія, відрізняючись від інших діяльностей людського духу, похваляє їх усі, повідомляє їм людську сторону, осмислює їх для людини. Без неї наука – збірник фактів, мистецтво – питання техніки, життя – механізм. Філософствувати – це розбудовувати в собі людину як струнку єдину істоту». При підготовці до відповіді на дане питання можна також використовувати літературу [6].

ПЛАН

2.1 Проблема буття й пізнання філософії «досократиків».

2.2 Софісти та Сократ. Самопізнання як ціль філософії. Етичний ідеалізм Сократа.

2.3 Філософія Платона:

- а) вчення про буття;
- б) теорія пізнання;
- в) проблема людини й суспільства.

2.4 Філософія Аристотеля:

- а) вчення про буття;
- б) гносеологія Аристотеля;
- в) проблема людини й суспільства.

Основні філософські категорії: античність, космоцентризм, буття, діалектика, метафізика, ідеалізм, матеріалізм, атомізм, софістика, ідея (зйдос), матерія, самопізнання, етичний ідеалізм, етичний релятивізм, людина, суспільство, держава.

2.1 Проблема буття й пізнання у філософії «досократиків»

Специфікою давньогрецької філософії в її початковий період (VI–V вв. до н.е.) є прагнення зрозуміти сутність природи, миру в цілому, космосу. Саме тому перших грецьких філософів називали фізиками (від гр. *physis* – природа). Головним питанням давньогрецької філософії було питання **про першооснову світу**.

У давньогрецькій філософії існували різні філософські школи, які по-різному трактували проблему пошуку першооснови світу (АРХЭ). При розгляді даного питання можна використовувати джерела [1; 5; 8].

Студент повинен вивчити та запам'ятати основні філософські школи, їх представників, погляди на проблему першооснови буття.

1. **Іонійська або Мілетська школа VI–V вв. до н.е.** (представники: Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Геракліт). «Світ – це все, що існує, а буття – те, як воно існує» В основі буття лежить яка-небудь природна стихія (вода, повітря, вогонь).

2. **Італійська школа**, яка містила в собі такі напрями, як Піфагорейський союз та елейську школу.

3. **Піфагорейський союз VI в. до н.е.** (представники: Піфагор, Кратил). Істинно суцим, справжнім буттям є число, числові комбінації, які як можна краще виражають гармонію Всесвіту.

4. **Елейська школа V–IV вв. до н.е.** (представники: Ксенофан, Парменид, Зенон). Елейська школа вперше в історії філософії висунула

поняття **єдиного буття** як безперервного, незмінного, неподільного, однаково присутнього у всіх елементах дійсності. «Буття є (вічно), небуття ні». Згодом поняття єдиного, незмінного буття стало одним із джерел ідеалізму Платона, неоплатоників.

5. Епікурейська школа IV в. до н.е. – VI в. н.е. (представники: Демокрит, Левкипп). Буття є щось гранично простою, неподільною, істотою – **атомом**. Атомів незліченна безліч, вони і є буття.

Студент може також скористатися додатковою літературою [4; 5; 7].

Вчення про буття в античних філософів нерозривно пов'язане з їхньою уявою про пізнання.

При розгляді цієї частини питання студент повинен звернути увагу на наступні особливості:

1. Античні філософи акцентують увагу на пізнанні єдиного, неподільного, незмінного, доконаного й завжди рівного самому собі **КОСМОСУ**. (З моменту виникнення антична філософія носить космоцентрический характер).

2. Ціль пізнання антична філософія бачить не в пізнанні мінливої чуттєво-предметної реальності, а в тому, що стоїть за нею, у пізнанні **ЄДИНОГО**. Тому філософія і є, на думку греків, вищою наукою, тільки за допомогою її можна досягти **першооснови**. Знання, що втримуються в інших науках усього лише **думки** (більш-менш достовірні).

3. Грецькі філософи виділяють два засоби пізнання: **ПОЧУТТЯ** та **РОЗУМ**. (Почуттєве пізнання не може дати нам дійсне знання, істина доступна тільки розуму).

4. В античній філософії були закладені основи двох основних методів пізнання навколишнього світу **ДІАЛЕКТИКА** (Геракліт) і **МЕТАФІЗИКА** (Ксенофан).

Найбільше повну відповідь на дане питання можна знайти в джерелах [4; 9; 10].

2.2 Софісти й Сократ. Самопізнання як ціль філософії. Етичний ідеалізм Сократа

Людина, на думку античних філософів, – часточка **КОСМОСУ**. Вона є наслідування космосу, вона мікрокосм, у всіх своїх рисах, що повторює макрокосм.

В V в. до н.е. у зв'язку з розвитком **античного поліса** відбувається перехід від переважного вивчення природи до розгляду людини, його життя у всіх різноманітних проявах, виникає **суб'єктивістсько-антропологічна** тенденція у філософії.

Фундаторами у дослідженні проблема людини стали **софісти** (мудрість) Протагор, Горгий. У філософії софістів людина стає єдиним буттям. Протагор сформулював цю тезу в такий спосіб: «Людина є мірою

усіх речей існуючих, що вони існують, та не існуючих, що вони не існують».

Софісти сприяли розвитку логічного мислення, гнучкості понять (релятивізм), мистецтву красномовства, основ педагогіки і юриспруденції.

Додатково по даному питанню можна також використовувати літературу [2; 3; 5].

Розглядаючи філософію Сократа (470– 399 рр. до н.е.), студентові необхідно також усвідомити суть світогляду основоположника етичного ідеалізму.

Основна здатність людини – це розум, мислення. Саме розум здатний дати вище, загальнообов'язкове знання.

Сократ створює метод (**майєвтику**), який допомагає людині знайти знання, допомагає народженню людської думки.

Вихідним початком методу Сократа є **іронія**: «Я знаю, що нічого не знаю, але інші не знають і цього».

Філософія з погляду Сократа це і є спосіб пізнання добра й зла. Це пізнання Сократ здійснює у вигляді **бесід, діалогу**.

Істина і моральність для Сократа співпадаючі поняття. По Сократу, знання того, що таке добро, а разом з тим, що корисно людині, сприяють його блаженству, життєвому щастю.

Для кращого засвоєння вищевикладеного матеріалу студент може використовувати джерела [3; 8; 11].

2.3 Філософія Платона

На думку Платона, почуттєво предметний мир не може розглядатися як справжнє буття, дійсне буття взагалі не може бути речовинним. ВІЧН, що не мають виникнення й завжди тотожним самому собі буттям є **ідеї (ЕЙДОСЫ)**, а почуттєво предметний мир виступає тінню цих ідей.

Речі предметного миру пов'язані з миром ідей наступним чином:

- по-перше, річ причетна своїй ідеї, як тінь предмета причетна самому предмету;
- по-друге, ідеї виступають ідеалами предметів і явищ почуттєвого світу.

Таким чином, Платон як би розриває світ на два світи – ідеальний і предметний-предметний-чуттєво-предметний світ.

Найбільше повно відповідь на дане питання студент може знайти в джерелах [1; 3; 6].

По Платону, пізнання є спогад. Справжнім світом, по Платону, є світ ідей і він виступає метою пізнання. Досягається ця мета за допомогою душі, яка до того, як вселиться в тіло людини, як у свою темницю, жила у світі ідей і могла споглядати їх. «Раз душа безсмертна, – пише Платон у діалозі «Менон», – часто народжується й бачила всі й тут, і в Аїді, то немає нічого, чого б вона не пізнала; тому нічого дивного немає в тому, що й

щодо чесноти, і щодо всього іншого вона здатна згадати те, що колись їй було відоме».

Найбільше повно відповідь на дане питання студент знайде в джерелах [2; 4; 6].

Платон аналізує проблеми людини та суспільства з погляду того, наскільки вони відповідають ідеалу, зразку. Усі існуючі держави, на думку Платона, недосконалі (олігархія, демократія, тимократія та ін.). На противагу даним формам держави, Платон вводить категорію **ІДЕАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ**, яка характеризується тим, що вищим принципом його організації є справедливість.

Студент повинен усвідомити, що три соціальні страти в ідеальній державі (філософи, воїни, ремісники й селяни) відповідають трьом видам душі.

Додаткову літературу можна знайти в джерелах [1; 5; 6; 8].

2.4 Філософія Аристотеля

Аристотель завдав критиці ідеалістичне навчання Платона **про ідею як першооснову, або дійсне буття**. Аристотель обґрунтовує реальність існування буття окремих почуттєвих речей, у яких існує загальне й завдяки яким це загальне може бути пізнане.

Для пояснення суцього він виділяє чотири причини:

- а) формальну;
- б) матеріальну;
- в) спонукальну;
- г) кінцеву мету.

Студентові необхідно також усвідомити, що визначаючи матерію вічною, Аристотель одночасно розглядає її тільки як **пасивну потенцію**, а активність приписує іншим причинам, насамперед **формі**.

При підготовці по даному питанню студент може використовувати літературу [1; 3; 10].

Спробу подолати протилежність почуттєвого й розумного пізнання розробляє Аристотель. Це впливає з його вчення **про буття**.

ПІЗНАННЯ починається з почуттєвого сприйняття конкретних речей, але метою пізнання є пізнання видів або форм, яке досягається абстрагуванням від чуттєво-конкретних предметів. Аристотель вважає, що дійсне пізнання пов'язане з мисленням. А здатність до мислення душі людини властива тому, що вона є породження **КОСМОСУ**, який теж мислить, теж має душу.

Студент при підготовці може скористатися джерелами [4; 7; 10].

На відміну від Платона, Аристотель по-іншому підходить до аналізу людини, держави й суспільства.

Головна відмінність від тварини, по Аристотелеві, ґрунтується на здатності людини до інтелектуальної й соціальної діяльності. «Людина – є суспільна тварина».

Аристотель вважає власність одним з найважливіших факторів суспільного життя. Але Аристотель виступає проти надмірного багатства. Він виступає прихильником середньої власності, достатньої для існування громадянина.

Вищою метою держави є суспільне благо. Важливе значення для розвитку всіх суспільних наук мала та обставина, що й Платон, і Аристотель, і взагалі вся антична філософія при дослідженні політичних і інших суспільних проблем нерозривно погоджують їх з етичними проблемами.

При підготовці до відповіді на дане питання можна також використовувати літературу [1; 3; 10].

3 ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

ПЛАН

3.1 Філософія Середньовіччя:

- а) середньовічна філософія, як синтез християнства та античної філософії;
- б) вчення про буття у філософії А. Августина;
- в) предмет пізнання;
- г) проблеми людини й суспільства;
- д) співвідношення віри й розуму, філософії та релігії у філософії Ф. Аквінського;
- е) суперечка про природу універсалий у середньовічній філософії.

3.2 Філософія Нового часу:

- а) соціально-економічні й наукові перетворення, їх відбиття у філософії;
- б) Ф. Бэкон – засновник досвідної науки та філософії Нового часу;
- в) емпірико-індуктивний метод Ф. Бэкона;
- г) раціонально-дедуктивний метод Р. Декарта.

3.3 Вчення про субстанцію у філософії Нового часу.

Основні філософські категорії: Бог, теоцентризм, креаціонізм, провиденціалізм, есхатологізм, апологетика, патристика, схоластика, віра, розум, бог, універсалії, реалізм, номіналізм; антропоцентризм, гуманізм, раціоналізм, метод пізнання, емпіризм, досвід, наука, індукція, дедукція, інтелектуальна інтуїція, суб'єкт і об'єкт пізнання, пантеїзм, субстанція, атрибути субстанції, модули, монади.

3.1 Філософія Середньовіччя

За своїм характером філософія Середньовіччя належить до епохи

феодалізму і є **релігійною** філософією. Її релігійний характер проявляється, насамперед, у тому, що вищими істинами вона вважає істини Святого писання, повністю визнає християнське вчення про єдиного особистого Бога (теоцентризм), ідею утвору світу з нічого (креаціонізм), вчення про кінець світу (есхатологізм), приречення людини (провиденціоналізм) і інші релігійні догмати.

Усі філософські дискусії ведуться навколо релігійних проблем. Середньовічна філософія на відміну від античної не ставить перед собою завдання пошуку істини, істина нам дана, вона тримається в Біблії, навчаннях батьків Церкви. Завдання філософії полягає в тому, щоб виявити по можливості істини релігії, привести розумні їхні обґрунтування.

Релігія виступає лише одним із джерел філософії Середньовіччя, іншим її джерелом є **антична філософія**. Релігія проголошує свої істини, філософія ж намагається довести свої положення, вибудувати ланцюг міркувань, доводів, що обґрунтовують їхню істинність, навіть якщо ці положення взяті нею з релігійних джерел. А для цього вона повинна розташовувати свій категоріальний апарат: поняття, категорії, способи доказу. Цей матеріал філософія Середньовіччя могла почерпнути тільки в античності (філософія Платона, Аристотеля).

У межах античного суспільства християнська філософія проходить 2 періоду формування:

1. Апологетика (Ориген);
2. Патристика (Аврелій Августин, єпископ Тертуліан).

Основним змістом апологетики даного періоду є захист християнства перед особою римської влади й античної філософії, докази переваги християнства над язичеством. «Вірую тому що абсурдно», «Філософи – патріархи єретиків», – гасло філософів-апологетів.

Найбільш повна відповідь можна знайти в джерелах [3; 5; 6].

Найвизначнішим представником періоду патристики (навчання батьків Церкви, що заклали основи християнського світогляду) є Аврелій Августин (354– 430 рр.).

Високо оцінюючи навчання Платона та неоплатоників, Августин заново обмірковує ідеї Платона, виходячи не з об'єкта, а із суб'єкта, із самоочевидності людського мислення, визначаючи цим ідею Р. Декарта.

Бог є **абсолютним або справжнім буттям**. Буття Бога Августин виводить із самосвідомості людини, а буття речей виключає із цього процесу. Душа - нематеріальна субстанція, вона безсмертна, а тіло – немає цих рис. У трактуванні проблем буття Аврелій Августин виходив із принципу креаціонізму – утворення світу Богом з нічого.

Пізнання, згідно з Августином, засноване на внутрішньому почутті, відчутті. Істина є нормою пізнання, вона реальна. Бог, згідно з Августином, є джерелом усіх істин, незмінною вічною істиною.

Новий момент у філософії Августина, повз який пройшла антична філософська думка – визнання участі волі в процесі пізнання, розуміння мислення й волі, як активних процесів у пізнанні навколишнього світу, хоча, і вони носять богословський характер. Справжнім шляхом

досягнення істини є шлях християнської віри. «Вірую, щоб розуміти», – така основна теза Августина.

Августин виступає з вимогою визнання двох шляхів пізнання істини:

- 1) поняттєво-раціонального (логіка, наука, філософія);
- 2) нераціонального (віра, Святе писання, авторитет Церкви).

Перевагу Аврелій Августин віддає другому шляху.

Розглядаючи соціально-політичну концепцію Аврелія Августина студент повинен акцентувати свою увагу на наступних положеннях. Розум, на відміну від античної філософії, у середньовічній – не є визначальним у праведному житті людини. Християнський Бог стоїть вище необхідності, вище закону. Тому люди не в змозі осягнути його розумом, його можна пізнати тільки **вірою**. Більше того, на думку Августина, розум нерідко відвертає нас від **Істини (Бога)**, обертаючи нашу увагу убік «безглуздої цікавості». Зсув акценту з розуму на волю дає нам зовсім інший ідеал людини в порівнянні з античним ідеалом (внутрішнє духовне життя, спрямоване на пізнання Бога).

Боротьба добра й зла в людині знаходить своє відбиття й у людській історії, людському суспільстві. З погляду Августина, «Град Божий» і «Гради земний» супроводжують людину на землі аж до судного дня (есхатологізм). Августин підкреслює, що влада Церкви стоїть вище всіх світських інститутів (держава, суспільство, сім'я).

При вивченні цього питання студент може використовувати джерела [5; 7].

Вищим щаблем розвитку середньовічної філософії є **СХОЛАСТИКА** (від гр. *schole* – школа). Найбільш яскравим представником пізньої схоластики є Фома Аквінський (1225– 1274 рр.). Великий вплив на філософські погляди Фоми Аквінського зіграла філософія Аристотеля (вчення про «форму й матерії», вчення про «види»).

Фома Аквінський розмежовував «істини розуму» і «істини одкровення», області філософії та області теології. Тому що джерелом істини є Бог, то обидві ці істини не можуть суперечити один одному. До цього слід додати, що, по думці Фоми Аквінського, і об'єкт пізнання в них теж є Бог. Людський **розум** обмежений у часі й у просторі, він має справу з об'єктивним миром, тому сфера його судження обмежена й далеко не всі істини **одкровення** йому підвладні. А з цього не виходить, що істини одкровення, не підвладні розуму протирозумові, вони просто **надрозумові**.

У те ж саме час, по думці Аквіната, можуть існувати опосередковані (розумні) доказу існування Бога. Студент повинен знати п'ять доказів Його існування, по думці Фоми Аквінського.

Таким чином, Ф. Аквінський виступає за **«симфонію віри й розуму»**. **Віра й розум** повинні взаємодіяти так, щоб розум у силу своїх можливостей доставляв вірі аргументи її правоти й ця теза стає офіційним принципом взаємозв'язку віри й розуму, релігії та філософії.

Студент при підготовці по даному питанню може використовувати джерело [6].

Однієї з головних проблем середньовічної філософії є **проблема універсалій**. Суть її полягає в наступному: **чи мають загальні поняття (універсалії) об'єктивно-реальний зміст або не мають**.

У Середні віки прихильників платонізму стали називати **реалістами**, а прихильників аристотелізму – **номіналістами**.

Крайні реалісти (А. Кентеберийський і інші) виходили з того, що універсалії існували до людини та світу у вигляді ідей, образу Бога.

Крайні номіналісти (І. Росцелин) затверджували, що справжньою реальністю має тільки одиничні, окремі предмети. Загальне не існує навіть у розуму людини, воно є лише звуки людського голосу, лише ім'я, що дається людиною речам.

Крайності були переборені помірним реалізмом в особі Фоми Аквінського та помірним номіналізмом в особі П'єра Абеляра. Суперечка про природу універсалій виходить за рамки чисто релігійної проблеми й має загальнофілософське значення. Воно нерозривно пов'язано з філософською проблемою співвідношення загального та одиничного, дискусія, яка триває і у наші дні.

Найбільше повно відповіді на дане питання можна знайти в джерелах [1; 4; 5].

3.2 Філософія Нового часу

XVII століття в Західній Європі характеризується інтенсивним розвитком буржуазних відносин у суспільстві. Потреби капіталістичного виробництва докорінно змінили відношення людей до **науки, до мети і значення людського пізнання**. Якщо в часи середньовіччя головні зусилля філософії були спрямовані на обґрунтування існування Бога та доказу величі Його утвору, то в епоху капіталістичного виробництва, що **народжується**, наука і її **інструмент** розум розглядаються, як корисні інструменти творення й перетворення миру. Відповідно і світогляд нової епохи здобував **антропоцентричний, гуманістичний характер**, він наповнюється ідеями **прометеїзму**.

Філософія Нового часу успадкувала дві фундаментальні теорії античності:

- 1) атомістська теорія Демокрита;
- 2) філософія математики Піфагора – Платона.

Атомістська теорія давала можливість уявити світ як сукупність малих матеріальних часток, що рухаються в порожньому просторі, з'єднуючись і утворюючи макрооб'єкти. А математична теорія давала можливість сформулювати закони руху. Безумовно, вплив філософської думки сприяв розвитку науки та наукової революції, яскравим прикладом якої є закони механіки І. Ньютона, великі географічні відкриття, відкриття Галілея та Левенгука та інше.

Подальші потреби практики й розвиток науки ставлять перед філософією нові завдання, визначають нові напрямки дослідження. На перший план виходять проблеми гносеології, проблеми методу пізнання, на противагу середньовічній схоластиці, що дає можливість більш ефективно впливати на дійсність.

Френсіс Бекон (1561– 1626 рр.) – англійський філософ, засновник філософії Нового часу. У своїй роботі «Новий органон» (1620 р.) Бекон дав філософське обґрунтування нового погляду на мету та призначення науки. Афоризм Бекона «Знання – сила» протягом трьох століть є символом науки. Кінцева мета науки – винаходу і відкриття. Їхнє призначення – поліпшення життя людей, підкорення влади людиною над природою.

На противагу філософії Фоми Аквінського, де філософія є служницею теології, Френсіс Бекон виділяє два види знань (дві істини):

- 1) від Бога (теологія);
- 2) від землі (природна філософія).

Науки про природу повинні бути обгороджені від впливу й втручання релігії, але цього недостатньо. Щоб нова наука стала можливою, людський розум, по думці Бекона, повинен бути очищений від **ідолів**, що спотворюють пізнання.

Бекон виділяє чотири види ідолів:

- 1) ідоли роду;
- 2) ідоли печери;
- 3) ідоли площі;
- 4) ідоли театру.

Студент при відповіді на дане питання, повинен розкрити зміст цих «ідолів».

Створення нової науки вимагає й створення нового методу, нової логіки дослідження. «Кульгавий, що йде по дорозі, випереджає того, хто біжить без дороги», – говорить Бекон про значення методу [3; 9].

Методом нової науки по Бекону, може бути тільки індуктивний метод – метод сходження від часткового до загального. Щоб зробити індуктивний метод придатним для одержання достовірного знання, необхідно зробити досвід **систематичним**.

Від досвіду й спостережень (Бекон виділяє два види досвіду: **плодоносний і світоносний**) слід іти до вищих аксіом через середні аксіоми, яким Бекон надає великого значення.

Таким чином, Бекон є засновником емпіризму у філософії Нового часу. Виходячи з того, що справжнє знання повинне опиратися на досвід, він сприяв формуванню **емпіричного підходу** до пізнавального процесу.

Для більш повної відповіді на дане питання можна скористатися джерелом [7].

Як і Бекон, Рене Декарт (1596– 1650 рр.) бачить безплідність і марність попередньої схоластичної вченості й переконаний, що для створення нової науки необхідний надійний метод пізнання. Декарт вважає, що основою нового методу та нової науки може стати тільки **розум**. «Я думаю, отже, я існую». Дане судження сформулював ще

Аврелій Августин, у Декарта ж воно здобуває характер «кредо», тобто такого положення, яке покладено в основу всієї філософії Декарта.

Суть раціоналістичного методу зводиться до двох основних положень:

1) у пізнанні слід відштовхуватися від деяких фундаментальних істин, інакше кажучи, в основі пізнання, по Декарту, повинна лежати **інтелектуальна інтуїція**;

2) розум повинен із цих інтуїтивних поглядів, на основі дедукції, вивести всі необхідні наслідки.

Декарт сформулював чотири основні правила дедуктивного методу:

1. Ніколи не ухвалювати за дійсне нічого, що я не визнаю би таким з очевидністю, тобто ретельно уникаючи поспішності та упередження й включати у свої судження тільки те, що представляється моему розуму настільки ясно і чітко, що жодним чином не зможе дати привід до сумніву [4].

2. Ділити кожне утруднення на стільки частин, скільки необхідно для їхнього розуміння.

3. Йти у своїх міркуваннях від простого до складного.

4. Становити всеохоплюючі переліки – таблиці – порівняння.

Необхідно також відзначити, що Декарт в основі кожного знання закладає принцип **інтелектуальної інтуїції**, яка у Декарта починається із сумніву. Декарт піддав істинність усіх знань, якими володіло людство.

Таким чином, Френсіс Бекон і Рене Декарт вперше в історії світової філософії поклали початок розподілу всієї дійсності на **суб'єкт і об'єкт пізнання**.

Суб'єкт – це носій пізнавальної дії.

Об'єкт – це те, на що спрямована дія.

Для кращого засвоєння вищевикладеного матеріалу студент може використовувати джерела [5; 7; 9].

3.3 Вчення про субстанцію у філософії Нового часу

Проблема субстанції у філософії Нового часу знаходить розробку насамперед у філософських системах Б. Спінози (1632– 1677 рр.) і Г. В. Лейбниця (1646– 1716 рр.).

Під **субстанцією** в епоху Нового часу розуміється те, «...що існує саме по собі й представляється саме через себе, тобто, та вистава чого не має потреби у виставі іншої речі, з якого воно повинне було б утворюватися [2; 3; 10].

Таке розуміння субстанції відрізняється від її розуміння в античності (Аристотель) і в середньовіччя (Фома Аквінський).

На зміну **теїзму** («Бог в одному») приходять **пантеїзм** («Бог у всіх»). Християнський Бог втрачає трансцендентний, надприродний характер, Він зливається з природою, а остання тим самим обожнюється.

У Спінози Бог і природа збігаються, так саме. Довжина і мислення є атрибутами (властивостями) єдиної субстанції. Безпосередньо субстанція нам дана у вигляді **модусів**, тобто конкретних речей. У Спінози субстанція постійна й незмінна (**монотеїстична**). Лейбниць у полеміці зі Спінозою і іншими філософами розробляє своє розуміння субстанції.

Субстанцію Лейбниць називає «**монади**».

Монади – «**дійсні атоми природи**», «**елементи речей**».

Монади являють собою найпростіші, далі неподільні метафізичні частки. Монади в різному ступені мають свідомість, тому існує ієрархія монад.

Студент повинен зрозуміти, що у Лейбниця субстанція численна, а у Спінози єдина. У Лейбниця вона активна, здатна до самосвідомості та розвитку, а у Спінози вона пасивна, здатна тільки до механічного руху.

Додаткову літературу можна знайти в джерелах [3; 5; 8].

ПЛАН

4.1 Теорія пізнання та етика І. Канта.

4.2 Абсолютний ідеалізм Г. В. Ф. Гегеля:

- а) принцип тотожності буття й мислення;
- б) закони й категорії діалектики;
- в) система і метод Гегеля.

4.3 Філософія марксизму:

- а) відмінність матеріалістичної діалектики від діалектики Гегеля;
- б) принцип матеріалістичного розуміння історії (К. Маркс).

Основні філософські категорії: трансцендентальний ідеалізм, «коперніканський переворот» Канта, апріорі, феномени, ноумени, антиномії розуму, «категоричний імператив» Канта, абсолютна ідея, теза, антитезис, синтез, система, метод, закони, категорії, принципи діалектики; спосіб виробництва, продуктивні сили, виробничі відносини, базис, надбудова, суспільне буття, суспільна свідомість, суспільно-економічна формація.

4.1 Теорія пізнання й етика І. Канта

Родоначальником німецької класичної філософії є І. Кант (1724–1804 рр.). У докритичний період своєї творчості до 1770 г., І. Кант виступав, як великий вчений – астроном, фізик, географ. У роботах цього періоду таких як, «Загальна природня історія і теорія неба» (1755 р.) І. Кант виступав як стихійний матеріаліст і діалектик, що обґрунтовує ідею саморозвитку природи.

У критичний період Кант створює три основні роботи, які і дали назву даному періоду:

1. «Критика чистого розуму» (1781 р.);
2. «Критика практичного розуму» (1788 р.);
3. «Критика здатності судження» (1790 р.).

І. Кант у цих трьох роботах, зв'язаних єдиним задумом, що обґрунтовують систему **«трансцендентального ідеалізму»** (таку назву мала філософія Канта), здійснив корінний переворот у постановці та вирішенні проблем філософії. У середньовічній філософії й філософії епохи Відродження центральною частиною філософських систем є вчення про буття – онтологія. Філософи Нового часу – Спіноза, Локк, Бекон, Декарт, Берклі, Юм – перенесли акцент на проблеми **гносеології**. Однак у центральній проблемі гносеології – взаємодія суб'єкту та об'єкту – докантовська філософія акцентувала увагу на аналізу об'єкту пізнання. І. Кант робить предметом філософії специфіку суб'єкту, що пізнає, його

здатність до пізнання, яка, на його думку, визначає спосіб пізнання і контролює предмет знання. Таким чином, Кант робить «коперніканський переворот» у філософії. Це завдання Кант вирішує у своїй роботі «Критика чистого розуму» (1781 р.).

При розгляді даного питання студент може використовувати джерела [1; 5; 9].

У людини є три засоби пізнання:

- 1) почуття;
- 2) розсудок (предметне мислення);
- 3) розум (мислення про мислення).

Трьом видам пізнання відповідають:

- 1) математика;
- 2) природознавство;
- 3) філософія.

Почуттєве пізнання (арифметика, геометрія) можливі в силу того, що нам апріорно властиві **простір і час**. «Я називаю трансцендентальним, – пише Кант, усяке пізнання, що займається не тільки предметом, скільки видами нашого пізнання предметів, оскільки це пізнання повинне бути можливим а ргіорі» [4].

Але почуттєве пізнання дає нам лише уяву про предмет, явище, лише впорядкований **апріорними формами** (простором і часом) емпіричний матеріал, який повинен бути осмислений розумом.

«Розум нічого не може споглядати, а почуття нічого не можуть мислити. Тільки з їхнього з'єднання може виникнути знання» [4].

Розум підводить різноманіття вражень почуттєвого досвіду під єдність поняття. Ця здатність розуму обумовлена тим, що йому **a priori** властиві категорії – загальні поняття, що виступають формами мислення.

Кант виділяє чотири групи категорій: **кількість, якість, відносини, модальність**.

Розум не пасивно осмислює дані почуттєвого досвіду, а конструює образ предмету за допомогою категорій. Але в силу цього образу предмету, наявний у нашій свідомості, і сам предмет не тотожні. Річ, що існує в нашої голові, – це явище (феномен), а річ, що існує сама по собі, – це річ у собі» (ноумен), і вони в принципі не можуть збігатися, тому що ми не можемо пізнавати об'єктивний мир, не накладаючи на нього свої пізнавальні форми, не конструюючи його. Кант обмежує можливості пізнання тільки миром явищ (феноменів) і відриває, у такий спосіб явище від сутності. По суті, Кант виступає як непослідовний агностик, на відміну від повного агностицизму Д. Юма.

На думку І. Канта, завдання розуму інше, ніж завдання чуттєвості й розуму. Розум виходить за межі чуттєвості, досвіду, він формує не трансцендентальні основоположення, а **трансцендентальні принципи** (за межами досвіду), що дають можливість здійснити вища єдність знання.

Розум – це вища здатність суб'єкту, яка керує діяльністю розуму, ставить перед ним мети. Розум оперує **ідеями**. Доказу положення про те,

що розум опирається на уявні ідеї, служить навчання Канта про **антиномії розуму**.

Антиномії – це суперечливі взаємовиключні положення (світ кінцевий – світ нескінченний, Бог є – Бога немає і т.д.).

Таким чином, філософія як система особливого філософського знання неможлива. Але вона можлива, по-перше, як критична філософія, що досліджує наші здатності до пізнання; по-друге, філософія необхідна для того, щоб досліджувати кінцеву мету існування людину, тобто як мораль.

Студент при розгляді даного питання, також може скористатися джерелами [3; 8].

В етиці, як і в пізнанні, Кант намагається знайти загальне правило моралі, що не випливає з досвіду. Він виходить із того, що повинність – «ти повинен» – є абсолютне зобов'язання, що не випливає з досвіду. Якщо це так, то повинен бути загальний абсолютний принцип, згідно з яким людина повинна діяти, як загальне моральне правило. Кант в «Критиці практичного розуму» формує цей принцип, називаючи його категоричним імперативом. Він формує його в такий спосіб: «поводь так, щоб максима твоєї волі могла в той же час мати силу принципу загального законодавства» [5]. Це значить: поведь стосовно інших так себе, як ти хочеш, щоб вони поводити стосовно тебе.

У політичній теорії Кант виходить, насамперед, із прав індивіду, виводячи їх із трансцендентальних властивостей людини. Якщо в моралі людина повинна ставитися до іншої людини, як до мети, то й у праві, він повинен виходити з поваги прав інших. Кант був одним з перших, хто заговорив про права людини та правову державу.

Найбільше повно відповідь на дане питання можна знайти в джерелах [1; 3; 6].

4.2 Абсолютний ідеалізм Г. В. Ф. Гегеля

Г. В. Ф. Гегель (1770– 1831 рр.) – видатний представник німецької класичної філософії, називав свою філософську систему **«Абсолютний ідеалізм»**. Абсолютний ідеалізм Гегеля пов'язаний з його прагненням охопити весь універсум, весь духовний і природний світ єдиним поняттям. Таким вихідним поняттям у Гегеля є **«Абсолютна ідея»**. «Абсолютна ідея» – це розум, мислення, розумне мислення, є **першооснова або субстанція всього існуючого**. Критикуючи Канта за протиставлення їм «речі в собі», «речі для нас», за протилежність суб'єкта і об'єкта в процесі пізнання, Гегель виходить з принципу тотожності **суб'єкту й об'єкту**.

На думку Гегеля, реальний світ, природа, людина, суспільство являють собою **інобуття** абсолютної ідеї, абсолютного духу. Предмет, явище в такій мері мають буття, у такій мері дійсні, у який вони втілюють у собі ідею. «Буттям має лише те, що являє собою ідею» [1].

У своїй філософській концепції Гегель повторює погляди **Платона** з його світом ідей і реальним миром, як тінню світу ідей. Відмінність між Гегелем і Платоном – у розумінні самого світу ідей і абсолютного духу. У Платона світ ідей **вічний, незмінний, доконаний**. У Гегеля абсолютна ідея, абсолютний дух сам змінюється, розбудовується.

У своєму розвитку Абсолютна ідея проходить три етапи:

1. Перший етап (логіка) – розвиток « Абсолютної ідеї» у своєму власному лоні, у сфері чистого, надлюдського мислення. Через логіку розкривається у вигляді системи категорій (буття, небуття, якості, кількості і т.д.).

2. Другий етап (природа) – відчуження абсолютної ідеї в природі, де ідея виступає «у формі інобуття». Перетворюючись у природу, «Абсолютна ідея» розпредмечує себе й, тим самим, відчужується від своєї дійсної сутності і з'являється у вигляді кінцевих почуттєвих, тілесних субстанцій.

3. Третій етап (суб'єктивний дух, об'єктивний дух) – відчуження ідей себе в суспільстві, людській історії, де «Абсолютна ідея» усвідомлює саму через людину й тим самим вертається до себе.

Студент при підготовці по даному питанню може скористатися джерелами [2; 5; 8].

Діалектика Гегеля

В «Науці логіки» Гегель не тільки створює систему взаємозалежних категорій, але й розкриває сам механізм розвитку, формує три основні закони діалектики, де кожний з них виконує свою функцію:

1. Перший закон: закон єдності і боротьби протилежностей, розкриває нам причину всього розвитку. Гегель при характеристиці цього

закону оперує категоріями: **тотожність, відмінність, протилежність, протиріччя**. Саме в цьому законі проявляється знаменита гегелівська триада: **буття (теза) – ніщо (антитезис) – становлення (синтез)**. Таким чином, Абсолютний дух, розгортає себе в системі категорій, кожна з яких як би породжується попередньою і служить для виникнення наступних, а причина розвитку існування протиріччя.

2. Другий закон: закон переходу кількісних змін у якісні, пояснює нам перехід від одного якості до іншого. Гегель при характеристиці цього закону оперує категоріями: **якість, кількість, властивість, захід, стрибок**. Процес розвитку виступає, як єдність кількісних і якісних змін, єдність поступовості, безперервності й переривчастості, стрибка.

3. Третій закон: закон заперечення заперечення, розкриває взаємозв'язок старого та нового, а також показує загальну спрямованість розвитку. Це діалектична природа являє собою єдність трьох основних моментів: подолання старого; наступність і розвиток; твердження нового. При цьому розвиток іде не по прямій і не по замкненому колу, а по спіралі, коли в результаті другого заперечення відбувається як би повернення до початкового стану, але на якісно новій основі.

Підводячи підсумок, можна відзначити, що Діалектика «є взагалі принципом усякого руху, усякої енергії й усякої дійсності» [5; 9].

Студент при підготовці по даному питанню може скористатися літературою [2; 6; 8].

Система й метод Гегеля

У Гегеля Рух Абсолютної ідеї, а отже, і всього предметного світу, має свій початок і кінець, замкнено в певне коло. У Гегеля виходить, що вищою формою і кінцем розвитку Абсолютної ідеї, де вона усвідомлює саму себе та весь пройдений нею шлях і стає Абсолютним духом, є філософська система самого Гегеля. Відтепер висхідний рух Абсолютної ідеї припиняється і подальший процес руху, може бути, мислимо, як замкнене (метафізичне) коло, простим повторенням ідеєю пройденого шляху.

У певному **протиріччі** із системою перебуває **діалектичний метод Гегеля**. Діалектичний метод припускає розгляд усіх явищ і процесів у загальному взаємозв'язку, взаємозумовленості й розвитку. Цей метод у філософії зустрічався і до Гегеля, однак тільки Гегель додав діалектиці найбільш розвинену і досконалу форму. За словами В. І. Леніна, «Діалектика Гегеля – це алгебра будь-якої революції».

Для кращого засвоєння вищевикладеного матеріалу студент може використовувати джерела [3; 4].

4.3 Філософія марксизму

Філософію марксизму (засновники Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, середина XIX ст.) називають діалектичним матеріалізмом. В ній були

з'єднані діалектика (насамперед система діалектики Гегеля) і матеріалістична концепція Людвіга Фейєрбаха. У Гегеля три закони діалектики виступають в ідеалістичній формі, як діалектика абсолютного духу, а потім уже як діалектика людської історії та пізнання.

У марксистській філософії закони діалектики (закон боротьби і єдності протилежностей, перехід кількості в якість, заперечення заперечення) виводять із історії природи та суспільства, історії людського пізнання. Діалектика мислення є лише відбиття діалектики природи та суспільства, а не навпаки.

Виходячи з діалектичних принципів, марксизм по-новому трактує матерію (об'єктивна реальність) не зв'язуючи її ні з речовиною, ні з полем.

Марксизм виділяє п'ять форм руху:

- 1) механічне;
- 2) фізичне;
- 3) хімічне;
- 4) біологічне;
- 5) соціальне.

Формами існування матерії є:

- простір;
- час.

Способом існування матерії є рух. Марксизм розглядає **свідомість** як функцію мозку людини (матерії), як відбиття об'єктивного світу, необхідну сторону практичної діяльності людини.

З позиції діалектики, марксистська філософія підходить і **до процесу пізнання**, включаючи практику в пізнавальний процес (практика виступає основою, рушійною силою, метою пізнання та критерієм істини).

Марксизм виходить із діалектичної єдності почуттєвої і логічної шаблів пізнання, з можливості пізнати об'єктивну істину.

Для розкриття питання студент може використовувати джерела [1; 2; 5].

До марксизму у філософії панував ідеалістичний підхід до суспільства. Основу й рушійну силу розвитку суспільства філософи бачили в розвитку, зміні ідей, духовному життю.

Маркс, уперше, акцентував увагу на те, що **саме економічні інтереси** людини об'єктивні у своїй основі і є визначальними в його житті.

Маркс доходить висновку, що не свідомість людей визначає їхнє буття, не в духовній сфері слід бачити причину суспільних змін, а навпаки, суспільне буття визначає суспільну свідомість і кінцеву причину суспільних перетворень слід шукати в економічній сфері життя суспільства.

Спосіб виробництва матеріального життя визначає соціальний, політичний і духовний процеси суспільного життя, конкретний тип і форму суспільства, суспільно-економічну формацію.

Спосіб виробництва має дві сторони або діалектично взаємозалежні між собою елементи:

- 1) продуктивні сили;
- 2) виробничі відносини.

Саме діалектика продуктивних сил і виробничих відносин формує

спосіб виробництва, який обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття, а, на зворот, їх суспільне буття визначає їхню свідомість.

Студент при розгляді даного питання повинен також розкрити суть таких категорій марксизму, як відчуження, класова боротьба, суспільно-економічна формація.

Додаткову літературу можна знайти в джерелах [4; 7; 8].

ПЛАН

5.1 Єдність джерел російської і української філософії.

5.2 Класичний період української філософії Г. С. Сковороди.

5.3 Соціально-політичні погляди Кирило-Мефодіївського суспільства.

5.4 Філософська думка в Україні кінця XIX – початку XX вв.

Основні філософські категорії: *християнство, «книжність», християнський антропоцентризм, «три світи», «дві натури», кардіоцентризм, ідея «спорідненої праці» Григорія Сковороди, поняття «Горній Республіки» М. Сковороди, Кирило – Мефодіївське суспільство, «філософія серця» П. Юркевича, антропокозм.*

5.1 Єдність джерел російської і української філософії

Російська і українська філософська думка мають наступні генетичні джерела:

- 1) самобутній розвиток культури цих прадавніх народів;
- 2) вплив західноєвропейської культури, філософії та релігії, особливо християнства;
- 3) єдиною колискою російського й українського народів була **Київська Русь**.

Прийняття князем Володимиром в 988 р. Християнства з Візантії визначили на багато століть вперед духовний шлях народів, що населяли Київську Русь. Разом із християнством у Київську Русь прийшла антична та середньовічна філософії.

Умоглядні знання українців і росіян щонайкраще характеризуються, терміном **«книжність»**, що означає поінформованість у тонкощах релігійно-богословських текстів, слухняне слідування догматичним і практичним вказівкам Святого писання. Вирішальне значення мали повчання, притчі, молитви, повчальні слова – звертання, такі як: **«Повість минулих літ» Нестора літописця, «Повчання Володимира Мономаха», «Притчі про людську душу» Кирили Туровського, «Молитва Данили Заточника», «Слово про Закон і Благодаті» ченця Іларіона.**

Основними особливостями філософської думки періоду Київської Русі є наступне:

- християнський характер філософської думки;
- вплив Візантійської філософської традиції, що дозволило у свою чергу увійти в Київську Русь філософським пам'ятникам античності і раннього середньовіччя;
- морально-етична проблематика становила основу філософського світогляду періоду Київської Русі;

– християнський антропоцентризм;
- високий рівень освіти, розвиток писемності дозволяв філософській думці досягти досить високого рівня поряд з європейською філософією.

Унікальність російської і української філософії протягом розглянутого періоду полягає в розробці **проблем людини і суспільного ладу, а не гносеології і онтології, обґрунтуванні предмету духовних цінностей над матеріальними, розумінні органічного зв'язку людини із природою, космосом.**

Найбільше повно відповідь на дане питання можна знайти в джерелах [1; 3; 4; 7].

5.2 Класичний період української філософії. Г. С. Сковорода

Класичний період у розвитку української філософії пов'язаний з боротьбою українського народу за національне звільнення, що сприяло розвитку культури. В XVI ст. (1576 р.) в Україні поширюється діяльність Острогського науково-просвітницького центру. У цьому центрі акумулювалися всі пліни напрямку духовної культури України того часу. Здійснювалася наукова розробка і поширення, у тому числі й філософських ідей, ренесансно-гуманістичного і реформаційного напрямку. Більшу роль у діяльності центру зіграв Іван Федоров.

В XVII ст. велику роль у розвитку філософської думки України зіграли братерства і заснування першого вищого навчального закладу Києво-Могилянської академії (1701 р.). У її стінах викладався курс філософії, що складався з трьох частин (логіки, фізики й метафізики). В даний період відбувається формування теоретичного мислення, як галузі української культури. Вагоме місце в системі філософії професорів Києво-Могилянської академії (С. Яворський, Ф. Прокопович, М. Козачинський та ін.) належить натурфілософії, гносеології, логіці, психології, етичним і естетичним проблемам людини. Києво-Могилянська академія зіграла видну роль у розвитку не тільки українського народу, але й інших східнослов'янських народів.

Студент при розгляді даного питання може використовувати джерела [1; 4; 7].

Вихованцем Києво-Могилянської академії був Г. С. Сковорода (1722– 1794 рр.). Його філософське навчання є вершиною в розвитку класичного періоду вітчизняної філософської думки. Г. С. Сковорода активно досліджує філософію життя, проблему людського щастя. Головним у людині є не теоретико-пізнавальні здатності, а **емоційно-вольова сутність** людського духу – «серце людини». У своїх поглядах Сковорода виходив з ідеї існування двох натур: видимої і невидимої.

Видима натура – це мир матеріальний, мир речей, землі й т.д.
Невидима натура – це дух, істина, вічність, Бог.

Автор висунув концепцію трьох світів:

- 1) «макрокосм» – природа, матеріальний світ, який складається з безлічі світів;
- 2) «мікрокосм» – людей у сукупності всіх своїх зв'язків і відносин;
- 3) «світ символів» – духовне життя, основу якої становить Біблія.

У людині істиною є невидима натура (душа), тілесна людина є тільки тінь. Людей стає теперішньою людиною тільки тоді, коли досягає своєї духовної сутності. Оскільки макро й мікрокосм єдині, то пізнання, згідно зі Сковородою, є аналогом самосвідомості. Таким чином, здійснюючи самопізнання, людина тим самим осягає закономірність світу в цілому. По-особливому розкриває Г. С. Сковорода взаємовідношення людини і Бога. Самопізнання і пізнання є не що інше, як **Богопізнання**. Пізнавати світ, – значить вчитися за допомогою розуму бачити за видимим невидиме.

За допомогою Біблії Сковорода намагається встановити духовну сутність людини, ідеал людських взаємин, тому що саме вони, визначають, на його погляд, соціальний прогрес. В основі життя людини перебуває ідея «спорідненої праці», яка повинна відповідати внутрішній природі й здатностям людини.

Роль спорідненої праці у Сковороди займає особливе місце:

- споріднена праця дає можливість людині пізнати істину;
- споріднена праця дає людині можливість розкрити кращі якості своєї натури;
- споріднена праця може принести величезну користь суспільству;
- споріднена праця дозволяє людині з'єднати в одне ціле його внутрішній світі навколишній космос.

Бог у Сковороди зливається з природою, як і у Спінози (пантеїзм). Філософ вважає, що світ це є матерія, яка вічна, не має меж і нескінченна в просторі і часу.

В філософії Сковороди велике місце приділяється також етичним і соціальним проблемам. Сковорода яскраво зображує ледарство, паразитизм пануючих кіл, розкриває зубожіння й безправ'я простих людей. Суспільний ідеал Сковороди вбачає в «**горній республіці**».

Суспільний ідеал країни, у якій взаємовідношення між людьми повинні будуватися на основі їх духовної природи, високої моралі, волі й рівності.

Для кращого засвоєння вищевикладеного матеріалу студент може використовувати джерела [4; 6; 7].

5.3 Соціально-політичні погляди Кирило-Мефодіївського суспільства

Видну роль у розвитку філософії української національної ідеї, а також соціально – політичної думки зіграло Кирило-Мефодіївське суспільство (1845– 1847 рр.). Засновниками цього суспільства були професор Н. Костомаров, письменник П. Куліш, професор Н. Гулак та ін.

Особливе місце в цьому суспільстві займав геніальний український поет Т. Шевченко. У політичній програмі суспільства проголошувалася боротьба за соціальне та національне звільнення всіх слов'янських народів у тому числі і українського. У прокламації кирило - мефодіївців «До братів українців» підкреслювалося: «Усі слов'яни повинні між собою поріднитися, але так, щоб кожний народ мав свою мову, свою літературу і свої закони». Члени суспільства одним з основних напрямків своєї діяльності бачили в боротьбі проти кріпацтва.

Різними шляхами прийшли до суспільства його члени. По-різному зложилася їхня подальша доля. Відмінними були підходи окремих членів суспільства по тому або іншому політичному питанню. Але всіх їх поєднувала спільність філософсько-світоглядних поглядів, які ґрунтувалися на зусиллях по **створенню образу України і українського народу, усвідомлення їм свого місця у світі, особливості українського духу.**

Основними соціально-філософськими ідеями Кирило-Мефодіївського суспільства були наступні:

1. Ліквідація самодержавства та кріпацтва.
2. Об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з парламентським устроєм і з наданням кожному народу рівних прав і широкої політичної автономії.
3. Українська нація відіграє месіанську роль у створенні даної федерації в силу своєї єдності, духу, рівності і братерства.
4. Шевченко Т. Г. представляв революційне крило, призиваючи до соціальної революції.

Ці ідеї відіграли визначальну роль у розвитку духовної культури України в XIX і на початку XX ст.

Для кращого засвоєння вищевикладеного матеріалу студент може використовувати джерела [1; 3; 7].

5.4 Філософська думка в Україні кінця XIX початку XX ст.

Посткласичний період в українській філософії характеризується відступом від давньогрецької та давньоримської традиції, що полягає у філософському осмисленні методологічних, онтологічних, гносеологічних, соціальних і інших проблем буття. У цей період українські мислителі зосередили увагу в основному на проблемах історії філософії.

Значний вплив на формування української і російської філософської думки, збагачення її європейською філософською культурою мала творчість **П. Д. Юркевича** (1827– 1874 рр.). Особливу увагу він приділяв природничим наукам, застосуванню емпіричного дослідження у вивченні психології і наук про дух. У його працях розвиток філософської думки розглядається як складний, багатоплановий процес.

Студент повинен зрозуміти, що у своїй філософській концепції Юркевич особливе значення надавав ідеї. Він розширив поняття ідеї

шляхом виведення за рамки чистої гносеології. Ідея необхідна не тільки філософському пізнанню, але й природознавству. Природничі науки, так чи інакше, підкоряються керівному світлу ідеї, яка не існує подібно тому, як існують матеріальні об'єкти, психічні явища, а виступає всього лише «мислимим», тим, чому повинен бути предмет, це ідеал, норма. Перехід від ідеального буття до дійсності здійснюється не тільки через ідею Гегеля, «сутність» Платона, але й через діяльність особистості з її духовністю, душею, серцем як центром духовності.

П. Д. Юркевич, розбудовуючи українську традицію, обґрунтовує філософію пізнання, не обмежуючись тільки раціональною стороною, тобто діяльністю розуму, мисленням. Філософію Юркевич називаємо **«філософією серця»**. Із серцем він зв'язує процес духовної діяльності, естетичний-естетичний-етико-естетичний погляд людини на світ.

Додаткову літературу по поглядах П. Д. Юркевича можна знайти в джерелах [2; 5].

Ще одним яскравим представником української філософської думки є В. І. Вернадський (1863–1945 рр.). Він творець цілісної філософської системи, філософії суспільного життя, один з засновників антропокосмізму, який з'єднує в гармонійне ціле природно-історичну і соціально-гуманітарну тенденції розвитку науки. Оцінюючи роль людського розуму, як планетарного явища, Вернадський робить висновок, що:

1. Розум здатний представляти творчі самоорганізуючі основи Універсума на Землі і в у цім розумінні продовжувати конструктивну функцію біосфери.

2. Розум створює й направляє культуру в біохімічну енергію.

3. Завдяки Розуму культурна біохімічна енергія реалізується вже не тільки через розмноження організму, а й через інформаційну, виробничу силу науки й праці.

4. У результаті Розум зустрічається не тільки із соціальною, але і з природною силою всесвітнього порядку, фактором переходу біосфери в ноосферу.

Таким чином, з короткого висвітлення української філософської думки, етапів її становлення і її найбільш характерних рис можна зробити висновок, що українська філософія виникла не осторонь від стовпової дороги цивілізації. Її джерелом з'явилася передова західноєвропейська філософська думка й здоровий глузд українського народу.

Додаткову літературу при підготовці на дане питання можна знайти в джерелах [3; 5; 8].

6 ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ В НЕКЛАСИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

ПЛАН

6.1 Філософія життя:

- а) трактування життя й «волі до влади» Ф. Ніцше;
- б) критика християнства та традиційної моралі;
- в) імморалізм. Надлюдина – носій нової моралі.

6.2 Філософія психоаналізу:

- а) структура психіки людини в психоаналізі З. Фрейда;
- б) природа несвідомого. «Лібідо» і його роль у структурі особистості;
- в) нефрейдистське трактування природи несвідомого (К. Р. Юнг);
- г) концепція любові Є. Фромма.

6.3 Філософія екзистенціалізму:

- а) соціально-історичні умови й ідейні основи екзистенціалізму;
- б) категорія буття; буття світу та людини;
- в) людське існування і свобода.

***Основні філософські категорії:** ірраціоналізм, волюнтаризм, «життя», «воля до влади», християнство, мораль, імморалізм, «надлюдина»; фрейдизм, психоаналіз, «катарсичний метод», несвідоме, пансексуалізм, «Едіпов комплекс», «лібідо», сублімація, неофрейдизм, архетип; екзистенція, існування, «буття свідомості», турбота, «буття людини у світі», «абсурдність людського буття», «модуси турботи», «прикордонна ситуація», воля.*

6.1 Філософія життя

«Філософія життя» є одним з головних напрямків некласичної філософії. Вона поклала початок тому напрямку некласичної філософії, яке концентрує свою увагу на проблемі людського існування, проблемі особистості.

Виникає «філософія життя» у другій половині XIX ст. Її засновниками були Ф. Ніцше (1844–1900 рр.), В. Дильтей (1833–1911 рр.), О. Шпенглер (1880–1936 рр.).

Студент повинен усвідомити, що, поняття «життя», як центральне поняття цього філософського плину, покликано замінити поняття «буття». Представники цього плину протиставляють «життя» «буттю». Буття цей статичний стан. Життя – цей рух, становлення. «Немає буття, є тільки становлення», – заявив Ф. Ніцше.

«Життя, як найбільш знайома нам форма буття, представляє специфічну волю до акумуляції сили...» [2], життя є воля до влади. Ніцше пропонує навіть замінити поняття «сила» у фізиці поняттям «воля до влади». Таке трактування життя впливає з розуміння світу, як **динамічного початку**, а не статичного, закінченого, що вже визначається. Ніцше зосереджує свою увагу на проблемі людини, тому що саме в людині життя проявляється з найбільшою повнотою, саме тут стає очевидним, що «... найглибша сутність буття є воля до влади» [3].

Тим самим, Фрідріх Ніцше є засновником такого напрямку у філософській і соціально-політичній думці, як **волюнтаризм**.

Найбільше глибоко даний питання розкрито в джерелах [1; 3; 4].

Ніцше критично *ставиться до християнства й традиційної моралі*. Європа і європейська людина, на думку Ніцше, перебувають у стані **декадансу**. Для культури епохи декадансу, по Ніцше, характерні: християнська мораль із її культом духовного милосердя, заперечення цінності життя, як такого. «Бути змушеним перемагати інстинкти – ця формула для **decadence**: поки життя сходить, **щастя дорівнює інстинкту**» [3]. Фрідріх Ніцше проти всемогутності розуму, проти відомості людини до розуму, проти панування **аполонівського** початку в людині над **діонісичним**.

Студент повинен зрозуміти, що головна причина декадансу – християнство. Християнство видавало ворожі життя цінності за дійсні, воно «препарувало людську совість». Головною провиною християнства по Ніцше, було вироблення психології й моралі «**стадної совісті**». Тобто тиск авторитету батьків, учителів, Бога і Його заповідей. Крім того, тиск на людину **ерзац – богів**: станових забобонів, націй, партій і ідеологій. Усі ці зовнішні атрибути піднімаються над людиною і убивають її волю. Християнство на місце цінностей, як **сила, гідність, знатність, воля до життя, воля до влади** поставило цінності юрби, **цінності смиренності та покірності, слабості і слухняності**. «**Бог вмер, Бог мертвий**», – основа філософської етики Ніцше, **а отже й усі християнські цінності мертві й шкідливі для сучасної людини**.

Також це питання більш детально розкрито в джерелах [1; 4; 6].

Імморалізм, надлюдина – носій нової моралі

Фрідріх Ніцше вважав, що християнська мораль перешкоджає повному самовираженню людини й, тому необхідно провести переоцінку цінностей. Студент повинен охарактеризувати принципи нової моралі такі як:

1. «Цінність життя» є єдина безумовна цінність.
2. Існування природної нерівності людей, обумовленого відмінністю їх життєвих сил і рівнем «волі до влади».
3. Сильна людина вільна від моральних зобов'язань, він не зв'язаний

ніякими моральними нормами.

Усім цим вимогам, по Ніцше, задовольняє суб'єкт моралі панів – **надлюдини** (центральна категорія у філософії Ніцше).

«Надлюдина – зміст землі», «Людина – це канат, натягнутий між твариною і надлюдиною» [2].

Носій нової моралі – «надлюдина», він є «вільний дух», носій нової «інтелектуальної совісті». Для нього немає авторитетів, він по ту сторону добра і зла. Це людина майбутнього, що залишила сучасність із її пороками і неправдою.

Таким чином, Фрідріх Ніцше був одним з перших, хто напередодні епохи ХХ в. з його атрибутами масової культури, стандартизації, конформізму, заявив про право людини на винятковість, індивідуальність, творчість.

Найбільше повно відповідь на дане питання можна знайти в джерелах [4; 6; 7].

6.2 Філософія психоаналізу

При підготовці до відповіді на друге питання студент повинен звернути увагу на наступні положення.

Ірраціоналістичні тенденції «філософії життя» продовжує і поглиблює психоаналітична філософія. Емпіричною базою психоаналітичної філософії є **психоаналіз**. Поступово з медичної методики психоаналіз виріс до рівня філософського плину, що прагне пояснити особистісні, культурні й соціальні явища.

Основоположник психоаналізу – австрійський лікар-психопатолог Зигмунд Фрейд (1856–1939 рр.). Фрейд як психопатолог досліджував характер і причини неврозів, натрапив на ту область людської психіки, яка раніше ніяк не вивчалася, але яка мала велике значення для життєдіяльності людини – це **несвідоме**.

Згідно із Фрейдом, психіка людини являє собою взаємодію трьох рівнів:

- 1) ВОНО;
- 2) Я;
- 3) ПОНАД-Я.

Створена Фрейдом модель особистості являє собою комбінацію трьох елементів: «Воно – глибинною силою є несвідома-психічна самість, основа діяльності індивідів» [9].

«Я» – сфера свідомого, посередник між «Воно» і «зовнішнім світом», у тому числі природними та соціальними інститутами. «Понад-Я» (super-ego) внутрішньо особистісна совість, яка виникає, як посередник між «Воно» і «Я» у силу постійно виникаючого конфлікту між ними. Глибинний шар людської психіки «Воно», по думці Фрейда, функціонує на

основі природних інстинктів, «первинних потягів» з метою одержання найбільшого задоволення. Як основу «первинних потягів» Фрейд розглядав чисто сексуальні потяги, назвавши їх загальним поняттям «лібідо».

Фрейд виділяв два види потягів у кожній особистості, що визначають поведінку людини:

- 1) ерос (сексуальний потяг);
- 2) танатос (інстинкт руйнувань).

Студент також може використовувати літературу [5; 7].

Природа несвідомого «лібідо» і його роль у структурі особистості

Виходячи з вищесказаного, З. Фрейд виділив такі основні постулати:

1. Міф про первісну орду, згідно з яким «лібідо» виступало основним регулятором поведінки членів орди.

2. Постулат про біологічно успадковані дитячі сексуальні фази.

3. Третій постулат концепції Фрейда говорить про біологічний визначений «**Едіпов комплекс**».

4. Четвертий постулат теорії З. Фрейда – **пансексуалізм і сублимація**

Таким чином, Фрейд виходив з того, що у взаємозв'язку «людина – суспільство» необхідно йти від людини до суспільства, а не навпаки, шукати кінцеву причину соціальних процесів у психічній структурі особистості.

Студент при підготовці по даному питанню може використовувати джерела [2; 5; 10].

Нефрейдистське трактування природи несвідомого (Карл Юнг)

Карл Густав Юнг (1875–1961 рр.) вважав, що З. Фрейд неправдиво звів усю людську діяльність до біологічно успадкованих інстинктів, тоді як інстинкти мають не біологічну, а чисто **символічну природу**. По думці Юнга, взагалі не індивідуальне, а колективне несвідоме виступає первинним, у його надрах формуються **архетипи** поведінки (формальний зразок поведінки або символічний образ, на основі якого оформляються відповідні в реальному житті стереотипи свідомої діяльності людини). Студент повинен привести приклади архетипів, у тому числі й у поведінці людини.

При підготовці по даному питанню студент може використовувати джерела [1; 3; 7].

Концепція любові Еріха Фромма

Еріх Фромм (1900–1980 рр.), як і Карл Юнг, виступає проти пансексуалізму З. Фрейда, хоча й розділяє навчання останнього про несвідоме. Еріх Фромм спробував з'єднати ідеї психоаналізу, марксизму, екзистенціалізму. Фромм, на відміну від Фрейда, іде не від людини до суспільства, а від суспільства до людини, і на місце лібідо він ставить **любов**, яка є єдиною відповіддю на проблему людського існування. Студент повинен відзначити, що Фромм розуміє і виділяє любов дуже широко. Фромм в еротичній любові, виділяє **братню любов, материнську, батьківську, любов до себе, любов до Бога**. Любов, на думку, Фромма є єдино справжнім способом людського буття.

Суспільство повинне бути перебудоване на основі відносин дійсної любові, а це означає корінну перебудову існуючих капіталістичних відносин, де «визначальним фактором є ринковий обмін». Будь-яке суспільство, яке виключає розвиток любові, повинно, зрештою, загинути від того, що воно суперечить основним людським потребам.

Для кращого засвоєння вищевикладеного матеріалу студент може використовувати джерела [4; 7; 10].

6.3 Філософія екзистенціалізму

При підготовці до відповіді на третє питання студент повинен звернути увагу на наступні положення.

Одним з найбільших і впливових плинів у сучасній філософії є **екзистенціалізм (філософія існування)**. Формальне становлення філософії екзистенціалізму зв'язують із появою в 1927 р. роботи німецького філософа М. Хайдеггера «Буття і час», у якій були закладені теоретичні основи екзистенціалізму. Студент, розкриваючи питання про джерела **екзистенціалізму**, повинен звернути увагу на те, що виникнення екзистенціалізму обумовлене найглибшою соціальною кризою європейського суспільства початку ХХ ст. взагалі, і кризою германського суспільства особливо. Перша й друга світові війни, установлення тоталітарних політичних режимів у Європі, зубожіння, безробіття, страх перед завтрашнім днем, приниження і розгубленість стають невід'ємними рисами суспільної свідомості не тільки Німеччини, але й багатьох Європейських країн і США. Це відклало відбиток на погляди німецьких екзистенціалістів М. Хайдеггера та К. Ясперса, французьких екзистенціалістів Ж. П. Сартра, М. Камю.

Говорячи про соціальні передумови, студент також повинен сказати про знеособлювання людини, нівелювання його особистості, чому сприяло впровадження масового (конвеєрного) виробництва. Панування ідеології в сфері комунікації формувало конформістське мислення, масову свідомість і масову культуру, тим самим у людей втрачалася індивідуальність. До теоретичних джерел екзистенціалізму слід віднести насамперед філософію датського філософа С. Кьєркегора (1813– 1855 рр.), філософію життя Ф.

Ніцше (1844–1950 рр.), феноменологію Є. Гуссерля (1859–1938 рр.), і насамперед його феноменологічний метод. Окремі ідеї екзистенціалізму були висловлені російськими письменниками Ф. М. Достоевським і Л. Н. Толстим, а також філософами Л. Шестовим і Н. А. Бердяєвим.

При підготовці по даному питанню студент може використовувати також наступні джерела [2; 3; 4].

При підготовці до відповіді на запитання: категорія буття, буття світу і буття людини, студент повинен звернути увагу на наступні положення.

Екзистенціалізм відмовляється від традиційного розуміння **філософії як метафізики**. Філософія порівнянна з мистецтвом і релігією «Філософія є філософствування» – говорить М. Хайдеггер. Подібне висловлює й А. Камю: «Є лише одна по-справжньому серйозна філософська проблема – проблема самогубства», яка пов'язана з **абсурдністю людського буття**. Таким чином, категорія буття є центральною категорією філософії по думці екзистенціалізму.

Студенському миру. Буття ширше, чим усе суще, і однаково воно ближче людині, чому будь-яке суще, будь то скеля, звір, художній твір, будь то ангел або Бог» [4; 10]. У рамках класичної філософії не може бути вирішена проблема буття, хоча класична філософія її поставила. Проблема буття може бути зрозуміла і вирішена тільки через призму людського існування. Людина є такою істотою, яка і може поставити проблему буття, тому що тільки людині властива **свідомість**.

«Свідомість є буття, для якого в його бутті існує питання про його буття», – пише Ж. П. Сартр. Сартр характеризує буття свідомості (людини), як « для себе буття», а **буття речей у світі**, як «буття в собі».

В «собі буття» (буття речей у світі) характеризується абсолютною тотожністю, щільністю, пасивністю. У той час як « для себе буття» (буття людини) властиве знищення (гасло «Пам'ятай про смерть!»), воно є заперечення, мінливість.

Студент повинен запам'ятати, що **в бутті речей сутність передує існуванню, а в бутті людини існування передує сутності**. Екзистенціалізм вважає буття, суще, як таке недоступним розуму. Воно під силу тільки безпосередньому **баченню, інтуїції**. Сущє людину може відкритися в умовах « **прикордонної ситуації**» (К. Ясперс) (хвороба, смерть, потрясіння і т.д.).

Найбільше повно даний питання розкрито в наступних джерелах [1; 3; 4].

При підготовці до відповіді на запитання: людське існування і свобода, студент повинен звернути увагу на наступні положення:

У роботі «Буття і час» Хайдеггер визначає людське існування, суть людини, як Da–sein (присутність), його всепоглинаючою характерною рисою є «турбота». У свою чергу «турбота» розкривається через **модуси**:

- 1) буття у світі;
- 2) забігання вперед;
- 3) буття при внутрішньо світовому сущому.

Усі ці модуси (екзистенціали, феномени) притаманно тільки людині, виражають його різні моменти. Студент повинен докладно розкрити їхню сутність на семінарському занятті.

Категорія свободи займає центральне місце у філософії екзистенціалізму. Усі екзистенціалісти вважають, що воля і екзистенція нерозривні. Людина – це **свобода**. Свобода властива тільки людському буттю. У предметному світі, у світі суцього немає свободи, там немає місця для неї. Свобода людини зберігається в будь-якій обстановці й виражається в можливості вибирати, робити вибір. (Людина проклята свободою. Ж. П. Сартр). На місце свободи « від » екзистенціалізм ставить волю « для ».

Таким чином, свобода в екзистенціалізмі – це, насамперед, свобода свідомості, свобода вибору духовно – моральної позиції індивіда.

Додаткову літературу по даному питанню можна знайти в наступних джерелах [3; 5; 8].

7 ТЕОРЕТИКО-ПІЗНАВАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ У ФІЛОСОФІЇ ХХ В.

ПЛАН

Заняття 1

7.1 Неопозитивізм:

- а) виникнення і етапи розвитку позитивізму;
- б) неопозитивізм і його трактування предмета філософії;
- в) принципи неопозитивізму (верифікації, фальсифікації, конвенціоналізм).

7.2 Прагматизм:

- а) характерні ідеї філософської концепції прагматизму;
- б) критика традиційного поняття істини в прагматичних концепціях;

Заняття 2

7.3 Феноменологія та герменевтика:

- а) феноменологія – нове обґрунтування наукового знання і теорії пізнання. Поняття істини;
- б) герменевтика, як спосіб філософствування; антична і середньовічна герменевтика;
- в) герменевтика свідомості й герменевтика буття, як форми філософської герменевтики.

7.4 Філософія постмодерна.

Основні філософські категорії: позитивізм, неопозитивізм, логічний позитивізм, емпіріокритицизм, верифікація, фальсифікація, конвенціоналізм; прагматизм, прагматична максима, істина; феномен, феноменологія, феноменологічна редукція, герменевтика, герменевтичне

Заняття 1

7.1 Неопозитивізм

Важливе місце в розробці методології наукового пізнання належить позитивізму. Поняття позитивізм (лат. positives – позитивний) позначає заклик до філософів відмовитися від метафізичних абстракцій і звернутися до дослідження позитивного знання. Позитивісти вважають філософію цікавою, але хибною наукою, підкреслюючи тим самим роль точних і конкретних знань (наук), які піддаються перевірці емпіричними або логіко-математичними засобами.

Позитивізм виник в 30–40 рр. XIX ст. у Франції. Засновником даного філософського плинку є Огюст Конт (1798–1857 рр.). В Англії ідеї позитивізму розбудовував Дж. Милль (1806–1903 рр.). Їхні ідеї становлять основний зміст першого етапу розвитку позитивізму, причому саме О. Конту належить заслуга в розробці основних ідей позитивізму [7].

Конт сформулював **закон про три послідовні стадії інтелектуальної еволюції людини (теологічну, метафізичну, позитивну)**. Студент повинен охарактеризувати ці етапи.

Слід зазначити, що позитивізм претендує на роль **«філософії науки»** [5].

Процес природничо-наукового знання на рубежі XIX–XX ст. (квантова фізика, психологічні дослідження та ін.) привели до кризи філософії, що опиралася на принципи позитивізму.

У цих умовах виникає другий етап у розвитку позитивізму **емпіріокритицизм** (критика досвіду) Є. Махом (1838–1916 рр.), Р. Авенариусом (1843–1896 рр.). Принципова відмінність даного етапу розвитку позитивізму від попереднього полягає в тому, що основне завдання філософії її представники бачили **не в побудові всеосяжної системи наукового знання, а в створенні теорії наукового знання**. На практиці це означало повернення філософії до традиційної гносеологічної проблематики, розв'язуваної з позиції суб'єктивного ідеалізму Д. Берклі та Д. Юма.

Студент при підготовці по даному питанню може скористатися джерелами [4; 2; 8].

Неопозитивізм і його трактування предмета філософії

Третій етап у розвитку позитивізму (**неопозитивізм**) починається у 20–х рр. XX ст. Його родоначальниками є австрійський фізик М. Шлик (1882–1936 рр.), австрійський філософ Л. Витгенштейн (1880–1951 рр.), англійський філософ Б. Рассел (1872–1970 рр.) і ін.

Філософія, на думку неопозитивістів, повинна бути докорінно перетворена. До неї необхідно висунути строгі вимоги, як у сучасному **природознавстві і математиці**.

Предметом філософії, з погляду неопозитивізму, є сама **наука, її мова**. Завдання філософії – відокремити наукове знання від інших видів знання, провести лінію демаркації, по вираженню К. Поппера між науковим знанням і ненауковим: повсякденним, релігійним і, насамперед, метафізичним.

Слід зазначити, що першим головним варіантом неопозитивізму є **логічний позитивізм**, з погляду якого філософія взагалі не має предмета дослідження, тому що вона не є **змістовною наукою**, а являє собою **особливий спосіб теоретизування**.

Таким чином, філософія, по думці неопозитивістів, повинна проаналізувати висловлення, що мають ходіння в науці, на основі аналізу вилучити з науки всі науково неосмислені висловлення, забезпечити побудову ідеальних логічних моделей осмисленого наукового міркування.

Студент при підготовці по даному питанню може скористатися джерелами [1; 3].

Принципи неопозитивізму

До принципів неопозитивізму відносять: **верифікацію, фальсифікацію, конвенціоналізм**.

Верифікація використовується для заперечення причинності і об'єктивної закономірності. Згідно із цим принципом істинність усякого висловлення встановлюється порівнянням останнього з «фактами досвіду», з почуттєвими даними індивіда.

Фальсифікація – один зі способів перевірки істинності теоретичних тверджень за допомогою їхнього спростування шляхом зіставлення з отриманими в результаті досвіду емпіричними даними.

Суть принципу **конвенціоналізму** полягає в тому, що наукові теорії є продуктом конвенції, тобто угоди, домовленості між ученими про **структуру вживаного ними мови**. Найбільше повно цей принцип знайшов вираження в роботах американського філософа Т. Куна (1929–1996 рр.) у книзі «Структура наукових революцій» (1962 р.).

Найбільше повно відповідь на дане питання можна знайти в джерелах [5; 9; 10].

7.2 Прагматизм

Прагматизм (pragma – справа, дія) виникає наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у США. Засновниками його були американці Чарльз Пірс (1839–1914 рр.), Вільям Джеймс, Джон Дьюї (1859–1952 рр.).

Прагматизм виходить із того, що філософія повинна бути не міркуванням про перші початки буття й пізнання, чому вона вважалася із часів Аристотеля, але **загальним методом вирішення тих проблем**, які виникають перед людьми в різних життєвих ситуаціях, у процесі їх практичної діяльності, що протікає в безупинно мінливому світі [8].

Згідно із прагматизмом, досвід ніколи не даний нам споконвічно як щось певне, але всі об'єкти пізнання формуються нашими пізнавальними зусиллями в ході розв'язку виникаючих життєвих завдань. Прагматизм розглядає мислення лише як засіб пристосування організму до середовища з метою успішної дії.

Функція думки в прагматизмі полягає в наступному:

- 1) у подоланні сумніву, що є перешкодою для дії (Ч. Пірс);
- 2) у виборі засобів, необхідних для досягнення мети (У. Джеймс);
- 3) для розв'язку «проблематичної ситуації» (Д. Дьюї).

Ідеї, поняття й теорії – лише інструменти, знаряддя або плани дії. Їхнє значення, згідно з основною доктриною прагматизму – так званому «принципу Пірса», цілком зводиться до можливих практичних наслідків.

Найбільше повно відповідь на дане питання можна знайти в джерелах [2; 3; 7].

Критика традиційного поняття істини в прагматичних концепціях

«...істина в прагматизмі визначається як корисність або працездатність ідеї» [8]. «Істина, на думку Пірса, відрізняється від неправди просто тим, що дія, засноване на ній, при зрілому міркуванні приведе нас до тієї мети, до якої ми прагнемо, а не убік від неї» [10]. Таке визначення істини є найбільш характерною для доктрини прагматизму.

Успіх абсолютизується й перетворюється не тільки в єдиний критерій істинності ідей, але й у сам **зміст поняття істини**.

«Прагматизм, – писав В. І. Ленін, – висміює метафізику матеріалізму та ідеалізму, звеличує досвід і тільки досвід, визнає єдиним критерієм практику ... і ... цілковито виводить із усього цього Бога з метою практичних, тільки для практики, без усякої метафізики, без усякого виходу за межі досвіду...».

Для кращого засвоєння вищевикладеного матеріалу студент може використовувати джерела [7; 8; 10].

7.3 Феноменологія і герменевтика

Виникнення феноменології як особливого філософського напрямку

пов'язане з іменем німецького філософа Едмунда Гуссерля (1859–1938 рр.).

Об'єктом філософії є наукове **знання й пізнання**, заявляє Гуссерль. Головне завдання наукової філософії, на думку Гуссерля, полягає в тому, щоб побудувати теорію наукового знання й пізнання. Жоден із природно – наукових законів, заявляє Гуссерль, «не пізнаваний а ргіогі, тобто свідомістю його очевидності» [2].

Предмет феноменології – царство чистих істин, апріорних змістів, як актуальних, так і можливо тих, які реалізувалися в мові і мисленні.

Феноменологія має справу із чистим потоком свідомості, позбавленої всякої предметності, елементами якого виступають **феномени**. Феномени виступають тими кінцевими елементами нашої свідомості, до яких прикута увага феноменологічної філософії. Для Гуссерля феномен є те, що саме по собі виявляє, виступає елементом **чистої свідомості й містить у собі словесну оболонку, психічні переживання предмет, що й покладається через знання**.

Феномен – це акт чистої свідомості, що утворює зміст і значення предмета.

Для пізнання світу, феноменологія застосовує метод **феноменологічної редукції**. Студент повинен розкрити його суть. Гуссерль акцентує увагу на тому, що самі предмети мисляться нам такими, якими значеннями ми їх наділяємо у своїй свідомості (наприклад, будинок це може бути й архітектурний пам'ятник, і житло, і перешкода і т.д.).

Найбільш повна відповідь на дане питання студент може знайти в джерелах [4; 6; 10].

Герменевтика як спосіб філософствування, антична й середньовічна філософія

Герменевтика (від гр. – роз'ясняю, витлумачую) – мистецтво й теорія тлумачення текстів. В. Дильтей (1833–1911 рр.) – представник філософії життя, трактує герменевтику, як «мистецтво розуміння письмово фіксованих життєвих проявів».

Розуміння можливе як результат реконструкції змісту тексту, що опирається на тлумачення, при якому повинні дотримуватися наступні правила класичної герменевтики:

- 1) відповідність реконструкції тексту точці зору автора;
- 2) дотримання принципу герменевтичного колу (зміст, поняття цілого тексту через розуміння складових частин і навпаки);
- 3) для розуміння чужого тексту, дослідник не може повністю усунути суб'єктивний момент. Дослідник повинен співвідносити зміст автора тексту з «духовним обрієм» своєї епохи, своєю власною позицією.

Студент повинен звернути свою увагу на те, що герменевтика у своєму значенні відома вже античності. Твори Гомера і Гесіода, на які опиралася антична філософія у своєму виникненні, потребувала тлумачення. І здобутки самих античних філософів нерідко теж вимагали тлумачення для кращого їхнього розуміння. Герменевтика завжди потрібна там, де зміст висловлення **як би схований від безпосереднього бачення**,

зашифрований і тому потребує роз'яснення, тлумачення.

Широке застосування в цій значенні герменевтика одержує в середньовічній філософії, тому що багато проблем середньовічної філософії, підходи до їхнього розв'язку були породжені різним тлумаченням церковних догматів. Біблія, на думку більшості теологів, потребує тлумачення, її не можна розуміти буквально. Середньовічна схоластика також по своїй суті зводиться до тлумачення Біблії та інших канонічних текстів. Тому вся середньовічна філософія в якійсь мірі герменевтична.

Найбільш повна відповідь на дане питання студент може знайти в джерелах [7; 8].

Герменевтика свідомості і герменевтика буття

Становлення герменевтики не тільки як методу пізнання гуманітарних наук, але і як вчення про буття, онтологію у філософії ХХ ст. пов'язане з іменем німецького філософа Ханса Гадамера (1900–2002 рр.). Великий вплив на філософію Гадамера виявили Є. Гуссерль і М. Хайдеггер.

Феноменологія Гуссерля вплинула на Гадамера тим, що саме феноменологія зайнята з'ясуванням змісту й значення феноменів, а це зв'язане безпосереднім образом з **розумінням і тлумаченням**.

М. Хайдеггер розглядає розуміння і тлумачення не як спосіб трактування тексту, а як екзистенціали людського буття. І сама мова – є буття, «будинок буття». Не людина говорить мовою, а мова говорить людиною.

Студент повинен усвідомити, що класична герменевтика вимагає максимальної актуалізації суб'єктивного початку, особистості дослідження, який повинен заново поживавити в собі історичне минуле, що втілилося в продуктах культури. Гадамер, навпаки, вважає таку актуалізацію лише перешкодою для історичного розуміння: **тільки відмирання всіх актуальних зв'язків з історичним явищем дозволяє виявити його справжню цінність**.

Таким чином, Гадамер зосереджує увагу на моментах, що передують розумінню і тлумаченню. Такими моментами у нього виступають **предрозуміння, традиція, забобон, обрій розуміння**. Усі ці поняття близькі за змістом і означають історичність людського досвіду, його обумовленість суспільною системою. Основну роль у процесі пізнання по Гадамеру приділяється мові.

Таким чином, філософська герменевтика Гадамера зосереджує свою увагу на дослідженні об'єктивних умов, що передують історичному й взагалі науковому пізнанню, що випереджають розуміння й тлумачення. Герменевтика духу перетворюється в герменевтику буття, у дослідження передумов і умов людського існування йта науково – пізнавальної діяльності.

Додаткову літературу по даному питанню можна знайти в джерелах [3; 8; 10].

7.4 Філософія постмодерна

У другій половині ХХ століття в силу ряду причин, у першу чергу завдяки широкому поширенню інформаційних технологій, виник новий тип культури – постмодерн. Латинське *modo* переводиться як «недавно». Постмодерн, отже, можна перекласти на російську мову як те, що настало слідом за недавнім.

Засновником постмодернізму є **Жан Ліотар** (1924– 1998 р.) після опублікування в 1979 р. ним книги «Стан постмодерну».

Згідно Ліотару, для постмодерну характерно остаточне руйнування принципу універсальної мови, «ніхто не володіє цілим». Виникло багато нових мовних ігор, кібернетичних, логічних, математичних, так званих теорій ігор і катастроф. Змінився характер знання, старе знання, що функціонує у формі більших оповідань (товстих книг) і зайняте по перевазі проблем істини, викликає недовіру. Тепер цінність наукової інформації визначається по ступеню її операціональності, це означає, що на перший план вийшли критерії ефективності та прибутковості. Люди в якості «атомів» суспільства розташовані на перетинанні прагматичних, тобто життєво важливих для них зв'язків. Ці зв'язки здійснюються в умовах протиборства, протиріччя. На зміну логіці універсальних, непорушних принципів прийшла **паралогіка** (гр. *para* – відхилення).

По Ліотару паралогізм означає відсутність певного дискурсу, певних правил гри у функціонуванні науки як умови її легітимації, а також заперечення значення, що легітимізує її по ефективності і результативності. У науці може існувати не одне, а кілька правил гри.

Основними домінантами філософії постмодернізму є: **дисконсенсус** (а не консенсус), **дискретність** (а не безперервність і прогрес), **нестабільність** (а не стабільність), **випадковість** (а не необхідність), **гра** (а не ціль), **анархія** (а не ієрархія), **розсіювання** (а не центрування), **невизначеність** (а не визначеність), **естетика парадоксально-піднесеного** (а не прекрасного), **віртуальне** (а не стійке представиме), **іронія із приводу утопій, що й визнаються сталими цінностями**.

Найбільш повна відповідь на дане питання можна знайти в джерелах [1; 2]

Ще далі Ліотара в дискредитації знання пішов інший французький філософ – постмодерніст **Жак Дерріда** (1930 рр.). Дерріда створює свою теорію деконструкції, у якій він «демонтує владу монументального тексту». Він показує багатозначність тексту, що впливає з багатозначності будь-якого слова. «...Мова не є ні абсолютною, ні точною, ні логічною. У кожному слові, кожній фразі й навіть способі побудови

речень закладена можливість появи двозначностей, що спотворюють значення. Мова уникає ясності й точності». Проголошується неспроможною традиційна концепція істини та однозначності буття. Тепер ця однозначність заперечується не тільки в дійсності, але і у мові. Буття може ухвалювати різні форми і не має потреби в обґрунтуванні.

Додаткову літературу по даному питанню можна знайти в джерелах [3; 4; 5].

8 САМОСТІЙНА РОБОТА ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

ПЛАН

8.1 Гуманізм філософії епохи Відродження.

8.2 Натурфілософія Відродження.

8.3 Вчення Н. Макіавеллі про етику і державу.

***Основні філософські категорії:** гуманізм, антропоцентризм, епоха Відродження, пантеїзм, діалектика, гносеологія, політика.*

8.1 Гуманізм філософії епохи Відродження

Гуманізм історично й типологічно визначив перший період розвитку філософії Відродження, ставши ядром нового гуманістичного світогляду, який у боротьбі зі схоластиком відвоювало право бути філософією. Цей підхід суттєво змінив характер філософствування, джерела і стиль мислення, сам вигляд вченого-теоретика. Сутність нової філософії – антропоцентризм. Людина – є провідна ланка всього ланцюга всесвітнього буття. Світ – потенція Бога, але Їм був заданий тільки імпульс, а далі Природа розкривається, як книга, і людина – вінець її утвору. Він сам – Майстер. Античність шанувала героїв, середньовіччя – святих, епоха Відродження – Людину. І завдання філософії – це не протиставлення в людині божого і природнього, духовного і матеріального, а розкриття їх гармонійної єдності.

Першим, хто найбільше чітко і яскраво представив ці ідеї, був **Данте Аліґєри (1265–1321)**. Він був одним із самих геніальних поетів світу, він зумів створити добуток, який потрясає читачів уже більш 650 років. Життєвість проблем, глибина людських страстей роблять його не просто літературним, але й філософським трактатом.

Розкриваючи дане питання, студент повинен також охарактеризувати філософський світогляд наступних представників даної епохи: **Франческо Петрарка, Лоренцо Валла, Піко делла Мірандола**.

Студент при розгляді даного питання може також скористатися додатковою літературою [6; 7].

Також необхідно відзначити, що **антропоцентризм** як принцип світогляду здобуває у гуманістів особливий відтінок. На відміну від середньовічного мислення, гуманізм розглядає місце людини у світі не з

погляду гріхопадіння й порятунку, а як проблему гідності людини. Істинно людський стан повинний бути результатом здійснення закладених у кожному індивідові можливостей до вдосконалювання, до подолання «дикого» і «варварського» існування. І хоча вони дані Богом, для їхнього прояву потрібні власні зусилля особистості, її творча діяльність. Дійсна людина є людина культурна, цивілізована, активна.

Гуманізм Відродження:

- зробив найглибший переворот у всій системі філософського знання, висунувши новий стиль мислення, переініціював орієнтири, оновивши цінності;

- сформував новий тип мислителя, всупереч традиціям; його представляли вчені, поети, педагоги, дипломати, що носили ім'я «філософ»;

- сформував свою виставу про людину, не відкидаючи ні утвору його Богом, ні безсмертя душі. Людина поєднує в собі матеріальний й духовний (природний й ідеальний) початок, він здійснює своє призначення, не борючись із власною природою, не долаючи тілесну гріховність, а, навпаки, впливаючи природній доброті.

В епоху Відродження творча діяльність людини здобуває сакральний характер. Він творець, подібний Богу, він творить новий мир і найвище, що є в ньому – самого себе. Тому фігура художника – творця стає як би символом Ренесансу. Не смиренність, а гордість обуяла його; він – «універсальна людина», має досвід у всіх знаннях і всіх видах діяльності. Він не ремісник, що повторює природу, виконуюче замовлення, а творець. Художник Ренесансу проникає у свята святих, у заборонну зону – у душу людини і відкриває в ній красу й гармонію, добро й істину. Художник рівний Тому, по чиєму образу та подоби створений. Мистецтво доби Відродження багатогранно та універсально. Воно дає можливість відчути багатство людської натури, емоційно його освоїти. Не випадково Великі Майстри цього часу творили в різних жанрах, прагнучи виразити безбережність кожної особистості та втілити своє бачення світобудови, у якому особистість займає почесне місце.

Мистецтво епохи Відродження, як ніщо інше, допомогло людині звільнитися від релігійного аскетизму, усвідомити себе особистістю, виявити свої духовні інтереси.

Найбільше повно відповідь на дане питання можна знайти в джерелах [1; 2; 3].

8.2 Натурфілософія Відродження

Реальне життя обумовило новий підхід до пізнання світу. В надрах економіки зароджувалися інші відносини. Вони вимагали припливу достовірних знань. Технічні й природні відкриття стали знаменням часу.

Відкриття в природній сфері стали тою основою і базою, на якій зложилася натурфілософія розглянутої епохи. Мислителі XVI ст. додали до предмету натурфілософії не тільки філософію природи, але і природній підхід до пізнання світоустрою. Це вчення було оригінальне і протистояло як книжковій схоластиці, так і теологічним побудовам попереднього періоду.

Найбільшими представниками плеяди італійських натурфілософів були **М. Коперник, Дж. Бруно, М. Галілей.**

Микола Коперник (1473–1543) – великий польський астроном, праці якого зробили переворот у розвитку наукового знання. «революція Коперника» не зводилася до простої заміни Землі Сонцем у якості передбачуваного центру миру. Була запропонована принципово нова модель світобудови, що базується на об'єктивно дійсній картині руху планет, що з'явилося каменем спотикання для визнання навчання Коперника теологією. Коперниківська теорія виявилася в непримиренному протиріччі не тільки з текстом Священного Писання. Геліоцентризм Коперника вів до десакралізації космосу, до корінного перегляду всієї фізичної картини миру. Валилася ієрархічна структура світобудови. Микола Коперник вважав, що світ є сферою, невимірний і подібний нескінченності, що всі небесні тіла рухаються по кругових траєкторіях. «Потім ми прийняли, що Земля має деяке обертання, і на цьому, як на фундаменті, прагнемо побудувати всю науку про зірки». Земля разом із планетами й зірками створює єдиний Всесвіт. Закони руху для планет і Землі однакові. Відмова від Землі як від нерухливого центру позбавило її надзвичайного стану у світобудові. Геліоцентричний космос Коперника став обмеженою системою фіксованих зірок, хоча й у тисячі раз більша, ніж припускали раніше астрономи. Відкриття вченого вплинуло на погляди **Джордано Бруно (1548–1600).**

Заслуга Джордано Бруно полягає в розвитку філософського аспекту теорії Коперника. Він відмовляється від позиції свого попередника, згідно з якою Сонце являє собою абсолютний центр Всесвіту. Такого центру, на думку Бруно, взагалі немає. Будь-яка планета (і навіть будь-яке космічне тіло) може бути витлумачена спостерігачем, що перебувають на ній, як центр Всесвіту. Сонце лише відносний центр, тобто центр нашої планетної системи. Те, що раніше представлялося Аристотелеві, Птоломею, Копернику та схоластам останньою замикаючою сферою нерухливих зірок, є сонцями інших, вилучених від нас на колосальні відстані світів. Всесвіт не має ніяких кордонів, число світів у ній нескінченно. Земля має власний рух, подібний руху небесних тіл.

Джордано повідомляє **Всесвіт рівної Богу**. Він виключає Бога-Творця, зовнішнього й вищого стосовно неї. Бог укладений у нього в самому матеріальному світі, Він його діяльний і внутрішній початок. Таким чином, Бруно з'являється перед нами як **пантеїст**, що повстав проти Бога як надприродної сили.

Спадкоємцем епохи Відродження, що продовжили її традиції, що сприяли розвитку нового природознавства, що спирається на експериментально-математичні методи, був **Галілео Галілей (1564–1642)**.

В 1632 р. Галілей створив «Діалог про дві найважливіші системи світу, птоломеевської і коперниковської», за що був оголошений «в'язнем інквізиції» і підданий «рятівному покаянню». В 1638 р. побачили світ його «Бесіди й математичні докази», що стосуються двох нових галузей науки, що стосуються до механіки та місцевого руху. Галілей досліджував опір твердих тіл вигину й зламу, а також явища пружності. Тим самим він заснував науку про опір матеріалів. Але особливо велике значення його праць в області динаміки й одного з її розділів, пов'язаного із законами падіння тіл, що обезсмертило його ім'я.

Значення творчості Галілея виявилось ще й у тому, що він розробив метод наукового дослідження, який, на його думку, складається із чотирьох етапів:

- 1) спостереження (почуттєвий досвід);
- 2) створення робочої гіпотези (аксіоми);
- 3) висновок законів природи (математичний розвиток);
- 4) досвідчена перевірка зробленого відкриття, як вищий критерій правильності висновку.

Завдяки тому, що Галілей в XVII ст. створив метод дослідження, в якому необхідною частиною є математика, він вважається засновником наукового природознавства.

При розгляді даного питання студент може використовувати літературу [2; 6; 7].

На закінчення необхідно відзначити наступні особливості натурфілософської думки епохи Відродження:

- відокремлення предмету науки від предмету релігії, що сприяло розвитку наукового світогляду;
- формування навчання пантеїзму, вільного від теології Бога, що зближає, із Природою і розчиняє Його в ній;
- розвиток теорії пізнання, що поєднує почуттєвий і розумовий моменти.

Для кращого засвоєння вищевикладеного матеріалу студент може використовувати джерела [1; 3; 4; 5].

8.3 Вчення Н. Макіавеллі про етику і державу

Історичний процес, його етапи, своєрідність соціальних складових стали в поглядах мислителів Відродження в оригінальних трактуваннях і різноманітності підходів. Одним з найвидатніших представників філософської теорії в сфері політики був Макіавеллі.

Ніколо ді Бернардо Макіавеллі (1469–1527) повністю звільнився від релігійних ілюзій. Об'єктом вивчення для нього стала політична історія: причини піднесення й загибелі держав, мотиви людських вчинків, вплив особистості на хід тих або інших подій. Головними філософськими добутками в його спадщині є: **«Міркування на першу декаду Тита Лівія»** і **«Государ»**. Досліджуючи державу й природу законів, що панують у ньому, Макіавеллі виводить їх з розуму й досвіду, відкидаючи ідею Божого приречення політичного існування. Він вважав, що політичні системи народжуються, досягають величі й могутності, а потім занепадають і гинуть, тобто перебувають у вічному круговороті, який не підпорядковано ніякій сталій меті. Виникнення суспільства, держави й моралі Макіавеллі пояснює природнім ходом подій. У цих обставинах діє і людина. Тому успіх її діяльності залежить багато в чому від того, як вона пристосується до умов суспільного середовища. Доля визначає лише частину вчинків, людям надається право й свобода вибору поведінки.

Застосувавши принцип виправдання використовуваних політиком засобів тими цілями, які вони ставлять перед собою («ціль виправдовує засіб»), Макіавеллі підводить базу під довільне тлумачення будь-яких політичних дій. Однак філософія Макіавеллі не означає виправдання насильницької та аморальної політики будь-якого правителя у будь-які часи. «Коли мова йде про порятунок Батьківщини, не слід брати до уваги ніякі міркування про те, що справедливо і що несправедливо, що милосердно і що жорстоко, що похвально і що ганебно, але необхідно, забувши про весь інше, діяти так, щоб урятувати її існування і її волю». Але згодом посиланнями на мислителя нерідко намагалися виправдати факти жорстокості, самовладдя, деспотизму. На думку Макіавеллі, государ повинен використовувати норми моралі з метою зміцнення держави. Оскільки проявляти чесноти на практиці «не допускають умови людського життя», государ повинен лише домагатися репутації добродісного правителя та уникати пороків, які можуть позбавити його влади, «не відхилятися від добра, якщо це можливо, але вміти вступити на шлях зла, якщо це необхідно».

Студент при розгляді даного питання може використовувати літературу [2; 3].

Н. Макіавеллі вперше розробив світську концепцію політики і держави, поставивши до глави куту принцип політичного реалізму. Політика, на його думку, є лише автономна сторона людської діяльності і визначає її не Бог і християнська мораль, а сама практика, природні закони життя і людської психології. Н. Макіавеллі приходять до розуміння того, що, в остаточному підсумку, **в основі політичної діяльності лежать реальні інтереси, користь і прагнення до збагачення.**

Макіавеллі чітко сформулював положення, яке в наш час стало

хрестоматійним, а саме **основне питання політики є питання про владу**. Зрозуміло, що мова йде про державну владу.

З погляду Макіавеллі, **ціль інтересів держави, захист спільного інтересу, загального добра**.

Аналізуючи політичне життя конкретного суспільства, Макіавеллі відзначав, великий вплив у ній боротьби протилежних соціальних груп: простого народу та еліти, імущих і незаможних. Зі співвідношення сил, що борються в суспільстві, він виводив і конкретні форми держави:

- 1) правильні (монархію, аристократію і демократію);
- 2) неправильні (тиранію, олігархію і «розбещеність»).

В якості ідеалу Н. Макіавеллі висував **змішану форму держави, у якій з'єднувалися б монархічний, аристократичний і демократичний елементи влади**.

Додаткову літературу можна знайти в джерелах [5; 6].

УРОСІЙСЬКА РЕЛІГІЙНА ФІЛОСОФІЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

ПЛАН

9.1 Філософські і соціально-політичні погляди слов'янофілів і західників.

9.2 Концепція позитивної «всеєдності» В. Соловйова. Ідея боголюдини.

9.3 Філософія свободи М. Бердяєва.

***Основні філософські категорії:** всеєдність, теософія, Софія, Логос, теократія, теургія, боголюдина, ірраціональна свобода, раціональна свобода, свобода любові до Бога.*

9.1 Філософські й соціально-політичні погляди слов'янофілів і західників

У другій чверті ХІХ ст. у російській філософії зложилася проблема, яка в наступному вже ніколи не випадала з орбіти її уваги. Її зміст полягав у визначенні суті національної самосвідомості, місця та ролі національної культури у світовому процесі.

З вирішенням даного питання на російському ґрунті було пов'язане визначення співвідношення елементів самотності і спільності культур різних народів. Стосовно нього в філософії зложилися два пліни: західники й слов'янофіли. По вірному зауваженню А. І. Герцена, їх можна було зрівняти із дволиким Янусом або двоголавим орлом, у якого б'ється одне серце.

Студент при розгляді даного питання може використовувати

літературу [2; 5].

Західники (А. І. Герцен, Н. П. Огарьов, Т. А. Грановський, В. П. Боткін та ін.) були стурбовані відставанням Батьківщини від світової цивілізації в економічній, політичній і культурній областях. Багато хто з них саме тому прагнули визначити теоретичним шляхом причини, які стримують загальнопрогресивний розвиток Росії. Для цього вони вивчали типові тенденції розвитку культури Заходу. Вони допускали лише одну можливість для подальшого розвитку Росії – повторення шляху Європи. Раз країна відстала, виходить, її турбота – надолужити упущене. Будь-які спроби знайти в подібних обставинах який-небудь інший вихід з положення викличуть лише додаткові затримки. Визнання прогресивності капіталістичних відносин для Росії супроводжувалося у західників вітанням усіх проявів європейської цивілізації, прагненням виправдати будь-які її наслідки. Вони були відвертими прихильниками буржуазної, західної культури, наднаціональної по своїй суті. Борючись за

капіталістичне майбутнє своєї держави, вони вишукували в історії Росії малопривабливі моменти; зосереджували увагу на негативному, жорстокому, негуманному; представляли національне і традиційне як прояв відсталості, застою, культурного регресу.

Слов'янофіли (П. В. Кирєєвський, А. С. Хом'яків, брати Аксакови та ін.) концентрували свою увагу на самотньому, неповторному в культурі народу. Вони не були супротивниками розвитку зв'язків з іншими країнами в сферах торгівлі, промисловості, фінансів, але політичну культуру Заходу вважали для Росії неприйнятною. Вони ідеалізували соціальну організацію слов'янського суспільства в допетровський період, вважаючи її втіленням гармонії влади і народу, дворян і селян, реалізацією в житті християнських варіантів любові, добра, братерства. Слов'янофіли вважали, що негативних наслідків капіталізму допоможе уникнути, збереження в Росії селянської громади. Вони фактично формували утопічну модель феодального соціалізму.

На думку слов'янофілів, у росіян збереглася духовна цілісність. На Заході вона втрачена через поклоніння безстрастності і емпіризму. У слов'ян же збереглися єдність і життєвість духу («живознання»), що включає в себе здатність до логіки, розум, почуття та волю. Духовність такого роду невіддільна від релігійної віри. Російська ж віра має «найчистіше» джерело - візантійське православ'я. Тому що з нього ніхто, крім слов'ян, не черпав духовних багатств, то російський народ можна вважати вибраним. Цьому типу релігії властива «соборність» (об'єднання людей на основі любові до Бога й друг до друга), і вона виявилася в обштинному селянському землеволодінні. Православ'я й громада становлять основу слов'янської душі. Подібній комбінації, на думку слов'янофілів, немає аналогів у світі, а тому культурний і цивілізаційний шлях російського народу не збігається із загальними тенденціями розвитку світової цивілізації, зокрема, з європейською.

Додаткову літературу можна знайти в джерелах [3; 4].

9.2 Концепція позитивного «всеедності» В. Соловйова. Ідея боголюдини

Засновником російської релігійної філософії XIX ст. є **В. С. Соловйов (1853–1900)**. Головний принцип побудови його філософської системи – принцип «всеедності», покликаний об'єднати в одне ціле філософію, науку і теологію.

Першооснова у Соловйова – це абсолютно суще – Бог. Усе існуюче не може бути поза божим світом. Природа – це тільки інше положення (перестановка) елементів, що перебувають субстанціонально у світі божому.

Навколишній світ, по Соловйову, – це перекинуте зображення ідеального миру, «оманний лік всеедності». Він породження світової душі, результат гріхопадіння, відпадання від Бога. Тому ідеальний космос перетворився в реальний хаос. Матерію Соловйов заперечував. Атоми в нього – це **монади**, живі і духовні. З них утворюється мир явищ.

Еволюція світу має п'ять щаблів:

- 1) мінеральне царство;
- 2) рослинне;
- 3) тваринне;
- 4) людське;
- 5) Боже.

Ці щаблі – результат відпадання від Бога. Паралельно процесу відпадання від Бога відбувається вдосконалювання й збирання Всесвіту. Так, рослини вбирають у себе навколишнє середовище. Тварини вбирають у себе рослини, людина вбирає в себе тварин і те, що безпосередньо не відчуває через розум. Боголюдина (на останньому щаблі еволюції) поєднує все існуюче силою любові.

Виділення стадій розвитку – це тільки приймання, щоб краще познайомитися із сущим. Дійсний стан абсолютний сущого – це його перебування одночасне у всіх станах. Тому все, що існує, все єдине.

Відповідно він будує і свою теорію пізнання. Щоб розкрити абсолютну істину, необхідно встановити внутрішній контакт з всеєдиним, а цього можна добитися шляхом внутрішнього інтуїтивного споглядання. **Всеєдність** осягається за допомогою «цільного знання» (основна категорія Соловйова). **Зовнішній досвід** дає лише матеріал, а розум – лише форму пізнання. **«Цільне знання»** дає лише інтуїтивне споглядання, віру.

Солов'їв вважається фундатором російської **софіології**. **Софія** необхідна для пояснення зв'язку Бога зі світом, тому що Бог абсолютно різний зі світом і в той же час його творець. Бог сам не взаємодіє зі світом, виходить, є посередник – це **Софія** – премудрість Божа. У Середньовіччі гностики вважали, що світ створений Ангелом – посередником між Богом і світом. У християнстві ж між Богом і твариною нічого немає. Тому Соловйов і припускає, що це **Софія**. Завдяки **Софії** Бог пов'язаний зі світом, а світ божий.

Додаткову літературу можна знайти в джерелах [2; 3].

Ідея «боголюдини» – в центрі філософії Соловйова. Перш ніж

людина стає дійсною, вона довгий час перебуває в природному стані. У цьому природньому стані люди далекі і ворожі один одному. Іде боротьба за існування. Існує нерівність.

Супротивники Бога, по Соловйову, як би затверджують дивний силогізм: «Людина відбулася від мавпи, тому ми повинні любити один одного».

По Соловйову, Христос – ідеальне втілення Бога в людині. Завдання релігії – об'єднати мир у боголюдині. Тому Соловйов – прихильник віротерпимості. Він вважав, що майбутнє суспільство – це синтез всесвітньої церкви і всесвітньої монархії (тобто «вільна теократія»). Роль месії зіграє слов'янство, Росія, а не мусульманський Схід, що затверджує нелюдського Бога, не Захід, що затверджує безбожну людину.

Додаткову літературу студент може знайти в джерелах [4; 5; 6].

9.3 Філософія свободи М. Бердяєва

Одним з найцікавіших послідовників Соловйова був **М. А. Бердяєв (1874–1948)**. Філософію він вважає чистою творчістю на відміну від науки, яка завжди повинна пристосовуватися до необхідності буття. Виходячи із творчої природи філософії, Бердяєв пропонує свою концепцію світоустрою, зорієнтовану на людину. Його основні праці про свободу: «Філософія свободи», « Про рабство і свободу людини», «Зміст творчості», «Філософія вільного духу», «Самопізнання» і т.д.

У якості першої реальності він висуває **історію і природу**. Вони вічні і містять у собі нестворену **свободу**.

Усе зло у світі минає із цієї свободи. Зло представляє свого роду випробування благого Бога, послане людям. У підсумку – Бог світ створює, Себе у світі проявляє, але не керує світом. Людині Бог необхідний як моральний ідеал і надія на порятунок, а Богу потрібна людина як грішник , що кається, що прагне до Боголюбського зразку. Правда, досягтися такого результату людина може лише через катастрофу, кінець світу, Страшний Суд. У результаті настане новий мир вічне царство свободи і духу, людського безсмертя.

Бердяєв розрізняє три види свободи:

- 1) ірраціональну первинну свободу, тобто довільність;
- 2) раціональну свободу, тобто виконання морального боргу;
- 3) свободу, перейняту любов'ю Бога.

Бердяєв пише, що «Бог – творець є всемогутнім над буттям, над створеним світу, але в нього немає влади над небуттям, над нествореною свободою». Ця свобода первинна стосовно добра і зла, вона обумовлює можливість, як добра, так і зла. З погляду М. Бердяєва, дії людини, що володіє свободою, не може передбачити навіть Бог, оскільки ці дії вільні.

В основі світу в нього лежить **безодня** (Ungrund) — нічим не обумовлена ірраціональна стихія, що передреує буття. Із цей початку народжується Бог, що творить всевіт. Природа вторинна. Свобода, воля не є природа. Свобода присутня в глибині божого і до божого. Тому Бог не несе відповідальності за всі прояви цієї свободи, за зло, що панує у світі.

Вищим вінцем утвору (в ієрархії суцього) є людина, як захід усієї дійсності й розгадка створеного буття. Людина — мікрокосм, мала подоба всевіту, шляхом безпосередньої інтуїції, що схоплює буття. Тому людина і макрокосм. У ньому дана розгадка таємниці буття. У ньому є все від каменю до Бога.

Людина може прорватися через природну і соціальну необхідність до універсального буття. Тому що вона створена по образу і подоби Бога, тому є **творцем**. Зміст її життя — творити нове у світі. Творчість — це еманация (витікання, прояв) волі. Творчість людини — це триваюче разом з Богом творення. А творчість можлива тільки при допущенні свободи, не детермінованої буттям і не виведеної з буття.

Філософія Бердяєва — це виправдання людини у творчості і через творчість.

Додаткову літературу студент може знайти в наступних джерелах [2; 3; 4].

В основі теорії пізнання у нього теж лежить ідея свободи. Розум людини — малий розум, він не може довести реальність буття. Він завжди протиставляє суб'єкт і об'єкт. Він заснований на знанні, а знання завжди примусове. Великий розум — Логос осягає тотожність суб'єкту і об'єкту. Він містичний, заснований на вірі, а віра вільна. Знання засноване на вірі, воно харчується тим, що дає віра. (Наприклад, уся наука спочиває на законі збереження енергії, але він даний лише вірі, як і атомістична теорія.) Тому віра і є дійсний розум. Потрібно відректися від малого розуму на користь великого — Логосу. Тоді людина пізнає Розум світу, Зміст світу, який даний лише в божому одкровенні. Лише релігійні філософи піднімаються над «мудрістю світу цього» і стають «божевільними», тобто «мудрими». «Тому що мудрість світу цього є божевілля перед Богом».

У природньому одкровенні (тобто в природознавстві) філософи доторкаються до світового розуму, але раціоналісти і позитивісти заперечують світовий розум, поклоняються безстрастності людини, відтинають його від об'єкту, від космосу, від всевіту. Наукове знання теж відкриває таємниці природи, але це неповне знання об'єкту, повнота живого досвіду дана лише в містичному сприйнятті. Без релігійного харчування філософія марніє, перетворюється в паразита.

Особистість у Бердяєва являє собою зосередження індивідуальних духовних сил і сферу свободи. Вона постійно зазнає утиску з боку суспільства, яке прагне поневолити особистість, включивши її в яку-небудь спільність. Дійсна ж свобода особи полягає в «соборності», концентрації індивідуальної духовної сили і свободи.

Ідеї Бердяєва вплинули на розвиток французького екзистенціалізму.

Додаткову літературу студент може знайти в джерелах [5; 6].

ПЛАН

10.1 Неотомізм – офіційна сучасна філософська доктрина Ватикану.

10.2 Еволюційна концепція Тейяра де Шардена.

10.3 Етичні проблеми релігійної філософії.

Основні філософські категорії: томізм, неотомізм, тейярдизм, «крапка Омега», «град земний», «град божий», креаціонізм, еволюція.

10.1 Неотомізм – офіційна сучасна філософська доктрина Ватикану

У другій половині ХХ ст. відбувається активізація релігійних філософських течій. Найбільш впливовою релігійною філософією стає **неотомізм**. Назва йде від імені середньовічного філософа Фоми Аквінського. Неотомізм одержав статус офіційної філософської доктрини Ватикану після опублікування в 1879 р. енцикліки папи Лева XIII «Aeterni patris».

Неотомісти затверджують, що загальні поняття (універсалії) передують речам у божому розумі, існують у речах і в людській свідомості, оскільки воно пізнає речі. Універсалії – це субстанції існуючого. Є субстанції води, хліба, людини і т.д. Усі субстанції, крім Бога, кінцеві.

Неотомізм проголошує права розуму і науки, виступає проти ірраціоналізму і суб'єктивізму, своїм завданням ставить створення філософії як світогляду.

Студент повинен усвідомити, що для неотомістів характерно ясне розмежування **віри й знання**, виявлення гармонії між ними, тому що віра і знання не виключають один одного, як два дані нам Богом джерела істини. Хоча вони визнають, що віра потрібна там, де немає знання, їм не потрібна сліпа віра. Вони наполягають, що віра повинна бути розумною. Вона надрозумна, тому що джерелом віри є боже одкровення. Воно викладене у святих книгах. Але в тому, що там написано, треба бути переконаним, що це було й насамперед, що Бог є. Довести це – завдання філософії. Доказ повинний бути здійснений логічними засобами.

Неотомісти ухвалюють усі докази Фоми Аквінського і використовують для доказу існування Бога наукові відкриття і існуючі наукові проблеми. Доказом буття Бога вони вважають теорію Всесвіту, що розширюється, другий початок термодинаміки, процес розподілу клітин і т.д.

Найбільш повна відповідь на дане питання студент може знайти в

джерелах [1; 3; 4].

Основна догматична формула, що виражає томістську концепцію взаємини філософії і релігії, говорить: «філософія – служниця богослов'я».

Неотомістська філософія з початку і до кінця, у всіх її розділах – в онтології, гносеології, в антропології, етиці, естетиці – наскрізь теоцентрична, спрямована на твердження і виправдання релігії. Богослов'я є віссю, навколо якої обертається вся проблематика філософії. Останнє й вище завдання її – установити через пізнання абсолютне буття самого Бога. Два шляхи до істини – і шлях віри, і шлях знання – спрямовані до одній і тій же мети: «Філософія і теологія вказують два напрямки – висхідне до Бога і спадне від Бога».

Шлях філософії прокладається природнім розумом, що сходять до Бога через збагнення створених речей; шлях теології висвітлює надприродне одкровення, що сходять до створених речей.

Неотомізм установлює строгий ієрархічний принцип, згідно з яким теологія утворює вершину системи знань, філософія – її середину, а інші науки утворюють її підніжжя.

Неотомісти вважають моральним і слухним прагнення людей на щастя, але вважають, що його треба шукати у внутрішньому відношенні людини до його вчинків і в спілкуванні з Богом. Соціально-політичне навчання неотомістів – це інтерпретація вказівок Ватикану. Вважають, що нерівність у суспільстві впливає з волі божої.

Традиційно вирішується проблема існування зла. Воно від волі людини.

Додаткову літературу студент може знайти в джерелах [5; 6; 7].

10.2 Еволюційна концепція Тейяра де Шардена

Серед християнських вчених найбільш вдале трактування еволюційної теорії запропонував **П'єр Тейяр де Шарден (1881–1995)**. Видний християнський вчений, палеонтолог, палеоантрополог, біолог, археолог, фізіолог вищої нервової діяльності, одночасно член Ордена єзуїтів, довгий час, що перебував в опалі, П'єр Тейяр спробував на рівні сучасної йому науки з'єднати наукове розуміння походження людини з біблійними виставами.

Перший серед вчених християнин Тейяр де Шарден вважав, що людина продукт тривалої еволюції світу. У своїй книзі **«Феномен людини»** намагається перетворити релігію відповідно до сучасної науки. На його думку, еволюція проходить етапи: **преджиття, життя, думка, наджиття**. Духовний початок властивий усьому суццюму, навіть атому. Воно джерело еволюції.

Пориваючи із традиційними релігійними схемами, Тейяр широкими мазками створює загальну картину еволюції Всесвіту, виділяючи на кожному етапі її розвитку «критичні крапки». При цьому історія людства з'являється як вищий етап **еволюції космосу**. Хоча Пьер Тейяр де Шарден не відмовляється від ідеї створення миру Богом, однак це в нього виглядає інакше, ніж в Біблії. Світ Тейяра виникає не з матерії, а з так званої **«тканини універсума» – одухотвореної матерії**.

Кожна елементарна частка, згідно із цією філософією, має **«матеріальну» зовнішню сторону і внутрішню «духовну» сторону**, яка і направляє еволюцію космосу до певної мети. Даний процес регулюється й направляється з єдиного центру – **«пункту Омеги»**, так званого «духовного Полюсу Світу». Цим полюсом стає, в остаточному підсумку, Бог. Як бачимо, Тейяр дав новий варіант теологічного і телеологічного тлумачення еволюції.

Найбільш повна відповідь на дане питання студент може знайти в джерелах [1; 6; 7].

Бог у Тейяра позбавлений антропоморфних, людиноподібних рис, якими наділений біблійний Бог, і виступає у вигляді енергії, яка не творить світ з нічого, а допомагає йому розбудовуватися згідно із законами природи, не порушуючи принципу природної причинності. Цей Бог розчинений у природі, натуралізований. Але ця точка зору не прийнятна для офіційної доктрини. Розчиняючи Бога в природі і одухотворяючи її, тим самим можна прийти до думки про можливість її самостійного розвитку. Щоб якось вийти із цього протиріччя, Тейяр де Шарден розмістив **«пункт Омега»** одночасно всередині світу і поза його та став трактувати його як «природно-надприродного Христа еволюції», як надлюдину. Але така вистава, з одного боку, містифікує наукову концепцію еволюції, а з іншого, далеко від християнської вистави про Бога.

Тейяр де Шарден розглядає людину і як природну істоту, і як носія **«містичної радіальної енергії»**. Людина у його філософії, як духовна мисляча істота, прагне об'єднатися з людьми, а потім з Ісусом Христом. Прилучення людини до Ісуса Христа робить її особистістю. Сучасні християнські філософи під впливом еволюційної теорії і вже наявних її інтерпретацій (у тому числі і тейяровського варіанту) змушені в наш час інакше інтерпретувати питання походження людини, ніж у минулі часи.

Навчання Тейяра де Шардена мало поширення особливо в середовищі інтелігенції та стало найбільш впливовим релігійним напрямком в 70-е – 80-е роки ХХ століття.

Додаткову літературу студент може знайти в джерелах [6; 7; 8].

10.3 Етичні проблеми релігійної філософії

Особливістю сучасних релігійно-етичних концепцій є прагнення до переходу від твердої конфронтації з наукою і світською етичною думкою до діалогу і твердженню можливості узгодження релігії та науки. Однак принципові положення релігійно-етичних концепцій залишаються незмінними.

Слід зазначити представників неотомізму: **Ж. Маритен (1882–1973)**, **Є. Жильсон (1884–1978)**, **К. Ранер (1904–1984)**, **папа Римський Іоанн Павло II (1920–2005)**, які виражають офіційне вчення католицької церкви. Вони ставлять перед собою завдання переосмислити з урахуванням новітніх тенденцій спадщини Фоми Аквінського.

Є. Жильсон (1884–1978) вважає, що універсальний синтез релігії і науки був досягнутий в етиці Аквіната, а в Новий час взяли гору деструктивні тенденції, що й привело до глобальних проблем сучасності. Тому необхідно відновити втрачену єдність, гарантією якої є Бог.

Ж. Маритен (1882–1973) говорить про містичний акт існування, що виходить від Бога, що і є основою, як природи, так і моральних відносин у людському суспільстві.

К. Ранер (1904–1984), звертаючись до навчання М. Хайдеггера, формулює принцип «**теологічної антропології**», аналізує специфіку людського «**буття у світі**», що полягає, на його думку, у постійній відкритості, «**трансцендірованії**» щодо Божественного існування. Особистість, що направляє у своїх діяннях “**природнім законом**”, що пропонують творити добро і уникає зла. Прагнучи до блага, особистість знаходить сукупність інтелектуальних, моральних і теологічних чеснот, на культивування яких і повинна бути орієнтоване громадське життя. Питання про творчу активність людини, що творить культурно-історичний

мир, привертає особливу увагу теоретиків **«трансцендентального неотомізму»**, що поєднують характерне для християнської релігійної філософії провіденціально-есхатологічне бачення суспільства з аналізом актуальних соціальних проблем. Суспільство розуміється як сукупність окремих індивідів і як **“надлюдина”**. У своїй еволюції суспільство, згідно із соціальною теорією неотомізму, повинне впливати вічним нормативним принципам, які можуть по-різному тлумачитися в різних ситуаціях. Здійснення цих принципів покликано забезпечити примирення протиріч між соціальними шарами, політичний плюралізм і дотримання прав і свобод громадян. Віддаючи пріоритет загальнолюдським цінностям, представники неотомізму проводять думку про необхідність **“третього шляху”**, що лежить між **“капіталістичним індивідуалізмом”** і **“марксистським колективізмом”**.

Найбільш повна відповідь на дане питання студент може знайти в джерелах [2; 5; 6].

Діалог церкви **«Градів Божого»** і суспільства **«Градів земного»** розуміється, як засіб внесення вищих релігійно-моральних цінностей у культуру сучасності. Єднання **«Градів земного»** (наука і техніка) і **«Градів Божого»** (релігія) втілюється в ідеалах так званого **«інтегрального гуманізму»**.

Визнаючи фундаментальну цінність світової історії, неотомізм вбачає в ній наявність іманентної мети, яка є моральним вдосконалюванням людства. Неотомізм надає великого значення екуменічному руху як засобу зближення релігій і зм'якшення трагічних протиріч сучасного суспільства.

Студент повинен зрозуміти, що **етика неотомізму** виходить із того, що джерелом моралі є божий розум, який вічний і визначає моральні вимоги до людині. Людина лише подібна Богу, його буття відрізняється неповнотою, сполучене зі злом, тому справжнє блаженство на цій землі неможливо. Головною причиною всіх лих є відступ від норм релігійної моралі. Щастя людини полягає в підпорядкуванні **«божому закону»**, який тільки і може визначити шлях до вічного блаженства на тому світі. Їхня основна ідея полягає в об'єднанні релігійно-містичного підходу з науково-раціоналістичним світорозумінням, що ствердилися в сучасну епоху. При цьому неотомізм активно використовує ідеї інших етико-філософських течій новітнього періоду, особливо позитивістсько-сциентистської і екзистенціалістської спрямованості.

Теологічне обґрунтування моральності представлено також і в **неопротестантизмі** (**К. Барт (1886–1968)**, **Р. Нібур (1892–1971)**, **П. Тилліх (1886–1965)** і ін.), представники якого послідовно розбудовують навчання Лютера і Кальвіна. На їхню думку, людина по природі своєї гріховна і порочна, а тому не здатна здійснювати заповіді Христа в реальному житті. Моральність як боже приречення перебуває в сфері **«відносини людини до Бога»**, що і становить його справжнє буття. Моральність – це звертання і любов до Бога, всепрощення і

справедливість, тоді як світова мораль – це утилітарні розрахунки і матеріальні егоїстичні інтереси.

Додаткову літературу студент може знайти в джерелах [1; 5].

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Світогляд і його структура. Історичні типи світогляду: міф, релігія, філософія.
2. Філософія як тип світогляду. Коло філософських проблем.
3. Функції й призначення філософії.
4. Філософія в системі наук. Методологічна функція філософії.
5. Джерела античної філософії: від міфу до логосу. Космоцентричний характер античної філософії.
6. Метафізика й діалектика в епоху античності. Об'єктивна й суб'єктивна діалектика.
7. Проблема буття в давньогрецькій філософії.
8. Проблема людини й суспільства в античній філософії.
9. Теоретико-пізнавальні проблеми у філософії античності.
10. Синтез християнства й античної філософії в середньовічній філософії.
11. Вчення про буття у філософії Середньовіччя. Креаціонізм.
12. Проблема співвідношення віри й розуму, релігії й філософії в середньовічній філософії.
13. Суперечка про природу універсалій: реалізм і номіналізм.
14. Філософські погляди Фоми Аквінського. Доказу буття Бога. Гносеологія.
15. Вчення про людину й суспільстві у філософії Середньовіччя. Проблема свободи.
16. Гуманізм філософії Відродження.
17. Наукова революція XVII століття і її відбиття у філософії Нового часу.
18. «Новий Органон» Ф. Бекона: від «ідолів» пізнання до індуктивного методу.
19. Принцип сумніву Р. Декарта. Метод раціоналістичної дедукції.
20. Поняття «Субстанція», «Бог» і «Природа» у філософії Б. Спінози.
21. Вчення про монадах Г. Лейбніца.
22. Вчення про людину й суспільстві у філософії Нового часу.
23. Гносеологічні проблеми у філософії І. Канта.
24. Етика І. Канта. Категоричний імператив.
25. Абсолютний ідеалізм Г. В. Ф. Гегеля. Ідея тотожності буття й свідомості.
26. Концепція діалектики Г. В. Ф. Гегеля. Закони діалектики.
27. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха. Критика їм християнства.
28. Джерела й найбільш характерні риси давньоруської філософії. Її практично-моральна орієнтація.
29. Соціально-політичні ідеї діячів Кирило-Мефодіївського суспільства.

30. Філософія М. Сковороди. Вистави про «споріднену працю».
31. Класична й неklasична філософія: спільність і відмінність.
32. Соціально-історичні, теоретичні, природнонаучні передумови виникнення марксизму. Відмінність марксистської філософії від попередньої.
33. Концепція матеріалістичної діалектики К. Маркса. Відмінність діалектики Маркса від діалектики Гегеля.
34. Вистави про спрямованість історичного процесу. Суспільно-економічні формації.
35. Спосіб виробництва. Діалектика продуктивних сил і виробничих відносин.
36. Проблема відчуження людини у філософії К. Маркса.
37. Волонтаризм Ніцше. «Свобода до влади».
38. Критика християнської моралі Ф. Ніцше.
39. «Надлюдина» – носій нових цінностей і нової моралі, філософський ідеал Ніцше.
40. Психоданаліз. Навчання З. Фрейда про несвідомий. Структура психіки, зміст і походження неврозів.
41. Психоданалітична концепція особистості. Концепція культури й суспільства в психоданалізі.
42. Концепція любові Є. Фромма.
43. Джерела екзистенціалізму. Соціально-історичні і культурні передумови.
44. Категорія буття в екзистенціалізмі. Буття миру і буття людини.
45. Людей в умовах «прикордонної ситуації». Смесложиттєві проблеми в екзистенціалізмі.
46. Людське існування й воля у філософії екзистенціалізму.
47. Філософія позитивізму. Основні етапи її еволюції.
48. Розуміння предмета філософії в неопозитивізмі.
49. Принципи позитивізму: верифікації, фальсифікації, конвенціоналізму.
50. Концепція наукових революцій Т. Куна.
51. Прагматизм. Критика традиційного поняття істини в прагматичних філософських концепціях.
52. Філософська герменевтика: антична й середньовічна герменевтика.
53. Герменевтика свідомості й герменевтика буття: принципові відмінності.
54. Феноменологія. Поняття істини і завдання філософії у феноменологічній теорії.
55. Постмодерн як тип культури і спосіб філософствування.
56. Філософія всеєдності В. Соловйова. Ідея боголюдства
57. Філософія волі М. Бердяєва.
58. Проблема віри й розуму, філософії і релігії у філософії неотомізму.
59. Еволюціонізм Тейяра де Шардена. Світ як тканина Універсума.
60. Навчання Тейяра де Шардена про людину і кінцеву крапку його розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко, В. Соціальна філософія / В. Андрущенко, М. Міхальченко. – К. – 1999.
2. Антологія світової філософії. - К., 1991. - Т. 1, Ч. 1. - 292 с.
3. Баженов, Л. Б. Роздуми під час читання Поппера / Л. Б. Баженов
4. // Питання філософії. - 2002.
5. Бичко, А. К. Історія філософії : Підручник / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. – К. : Либідь, 2001.
6. Вадимов, А. В. Микола Бердяєв: вигнання / А. В. Вадимов // Питання філософії. - 1994. - № 1. - С. 104-115.
7. Геворкян, А. Р. Ніцше та метафізичний песимізм / А. Р. Геворкян // Питання філософії. - 2001. - № 8. - С. 157-166.
8. Горський, В. С. Історія української філософії / В. С. Горський. - К.: 1996.
9. Громов, М. А. Кардіогносія П. Юркевича і традиції вітчизняної філософії / М. А. Громов // Філософська та соціологічна думка. - 1996. - № 3. - С. 16-29; - № 4. - С. 21-32.
10. Грюнбаум, Р. Нова критика теологічних інтерпретацій фізичної космології (Лейбніц та ін) / Р. Грюнбаум // Питання філософії. - 2002. - № 4. - С. 67-88.
11. Грюнбоіз, М. Сто років психоаналізу: підсумки та перспектива / М. Грюнбоіз // Питання філософії. - 1997. - № 7. - С. 85-99.
12. Дворкін, Ю. А. Ти і Воно / Ю. А. Дворкін // Питання філософії. - 2002. - № 4. - С. 141-158.
13. Дубінін, В. В. Розвиток філософської думки в Україні / В. В. Дубінін. – Краматорськ : ДДМА, 2006. – 208 с.
14. Йорданський, В. В. Про єдине ядро древніх цивілізацій / В. В. Йорданський // Питання філософії. - 1998. - № 12. - С. 37-49
15. Каган, М. С. Філософія як світогляд / М. С. Каган // Питання філософії. - 1997. - № 9. - С. 36-46.
16. Кожен, А. Н. Релігійна метафізика В. Соловйова / А. Н. Кожен // Питання філософії. - 2000. - № 2. - С. 104-135.
17. Лекторський, В. А. Про деякі філософські уроки З. Фрейда / В. А. Лекторський // Питання філософії. - 2000. - № 10. - С. 4-9.
18. Лісовий, В. Дмитро Іванович Чижевський: онтологія, гносеологія, філософія культури // Філософ. та соціол. думка. - 1996. - № 5-6. - С. 4-17.
1. Лузан, А. А. Введення у філософію / А. А. Лузан. - Краматорськ: ДДМА, 2009.
19. Лузан, А. А. Філософія: навчальний посібник з підготовки до семінарських занять (для студентів усіх спеціальностей та всіх форм навчання) / А. А. Лузан, А. В. Бородай. - Краматорськ: ДДМА, 2012. - 96 с. Лузан, А. О.
20. Вступ до філософії / А. О. Лузан. – Київ, 2013. – 136 с.
21. Мень, П. Про Тейяра де Шарден / П. Мень // Питання філософії. - 1990. - № 12.
22. Мільдон, К. Ще раз про екзистенційну філософію / К. Мільдон // Питання філософії. - 2002. - № 3. - С. 32-42.
23. Німецька класична філософія. - Краматорськ: ДДМА, 2006. - 23 с.

24. Нестік, Т. А. Тема внутрішнього слова у Августина: мислення і час / Т. А. Нестік // Питання філософії. - 1998. - № 10.
25. Огородник, І. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій : навч. посіб. / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. Вища школа : Знання, КОО, 1999. – 543 с.
26. Ойзерман, Т. І. Матеріалістичне розуміння історії: плюси та мінуси / Т. І. Ойзерман // Питання філософії. - 2001. - № 2. - С. 3-32.
27. Петрушенко, А. І. Філософія: навч. посібник / О. І. Петрушенко. - К.: 2002. - 544 с.
28. Піанк, М. Позитивізм та реальний зовнішній світ / М. Піанк // Питання філософії. - 1998. - № 3.
29. Піч, Р. Критичний розгляд Юркевичем філософії Канта / Р. Піч // Питання філософії. - 2002. - № 7. - С. 107-115.
30. Подільська, Є. А. Підручник/Є. А. Подільська. - К.: Центр навчальної літератури, 2006. - 704 с.
31. Розвиток філософської думки в Україні. - Краматорськ: ДДМА, 2008. - 39 с.
32. Розеншток-Хюссі, О. Прощання з Декартом / О. Розеншток-Хюссі // Питання філософії. - 1997. - № 12.
33. Субірі, Х. П'ять лекцій про філософію / Х. Субірі // Питання філософії. - 2002. - № 5. - С. 156-173.
34. Тімі, Г. Песимізм духу та оптимізм абсолюту (Гегель) / Г. Тімі // Питання філософії. - 2000. - № 7. - С. 91-104.
35. Філософ та людина. Філософські читання/П.В. Копнін // Питання філософії. - 1997. - № 10. - С. 77-94.
36. Філософія: навч. посібник / за ред. Л. В. Губернського [та ін]. - 2-ге вид., Перероб. та дод. - К.: Вікар, 2001.
37. Філософія: підручник / за заг. ред. М. І. Горлача [та ін]. – Харків. : Консул, 2000.
38. Філософія: навчальний посібник для вузів. - К., 1994
39. Філософія : навч. посіб. / за ред. І. Ф. Надольного. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Вікар, 2001.
40. Хорунжий, С. С. Трансформація слов'янофільської ідеї у ХХ ст. / С. С. Хорунжий // Питання філософії. - 1994. - № 11. - С. 54-59.
41. Чанишев, А. А. «Град земний» в есхатологічній перспективі / А. А. Чанишев // Питання філософії. - 1999. - № 1.
42. Чернов, Г. А. Кант. Критика чистого розуму / Г. А. Чернов // Питання філософії. - 2000. - № 2. - С. 184-186.
43. Шевченко, В. Філософська думка на території України до Київської Русі // Філософ. та соціол. думка. - 1996. - № 5-6. - С. 3-15.
44. Шинкаренко, Є. Етичний потенціал «Філософії серця» Памфіла Юркевича // Філософ. та соціол. думка. - 1996. - № 3-4. - С. 4-15.
45. Шуков, В. А. Апологія вільнодумства Сократа / В. А. Шуков // Питання філософії. - 2001. - № 12. - С. 140-152.
46. Юркевич, П. Історія філософії права. Введення / Філософ. та соціол. думка. - 1996. - № 3-4. - С. 38-71.

Навчальне видання

**ЛУЗАН Анатолій Олександрович,
БОРОДАЙ Андрій Володимирович**

ФІЛОСОФІЯ

**Начальний посібник
для підготовки до семінарських занять**

для студентів всіх спеціальностей і всіх форм навчання
(*Українською мовою*)

Редагування   О. М. Болкова

Комп'ютерне верстання   О. С. Орда

107/2012. Формат 60 x 84/16. Розум. друк. арк. 5,12.
Обл.-вид. арк. 4,72. Тираж   ін. Зам. №   .

Видавець і виготівник
Донбаська державна машинобудівна академія
84313, м. Краматорськ, вул. Шкадінова, 72.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №1633 від 24.12.2003